

Ekonomi förändras oftast drastiskt för många när de blir änkor, änklings eller förlorar sin sambo. Många vet inte vilket ekonomiskt skydd de har, varken från samhället eller från avtalsförsäkringen. Beloppen och villkoren är dessutom olika beroende på vilket avtalsområde den avlidne tillhört.

Forskaren **Ann-Charlotte Ståhlberg** ger i denna skrift **"HUR KLARAR JAG MIG? Rapport om pensioner och ersättningar till efterlevande"** en beskrivning av såväl samhällets efterlevandeersättningar som det skydd som finns inom avtalsförsäkringarna.

Ann-Charlotte Ståhlberg är docent i nationalekonomi vid Stockholms universitet och universitetslektor. Hon innehar en forskartjänst i Jämställdhetsforskning med inriktning på ekonomi vid Vetenskapsrådet. Hennes forskning rör främst de olika trygghetssystemen som socialförsäkringar och avtalsförsäkringar. Hon har medverkat med expertbilagor i flera statliga utredningar kring pensioner och socialförsäkringar och också skrivit läroböcker i ämnet.

För Pensionsforum har Ann-Charlotte Ståhlberg tillsammans med Lena Granqvist 2002 skrivit en rapport om de nya avtals- och tjänstepensionerna: **Ökad jämställdhet – men fortfarande sämre pension för kvinnor.**

Pensionsforum

HUR KLARAR JAG MIG? RAPPORT OM PENSIONER OCH ERSÄTTNINGAR TILL EFTERLEVANDE

Hur klarar jag mig?

Rapport om pensioner och ersättningar till efterlevande

ANN-CHARLOTTE STÅHLBERG

Om författaren:

Ann-Charlotte Ståhlberg är docent i nationalekonomi vid Stockholms universitet och universitetslektor. Hon innehar en forskartjänst i Jämställdhetsforskning med inriktning på ekonomi vid Vetenskapsrådet. Hennes forskning rör främst de olika trygghetssystemen som socialförsäkringar och avtalsförsäkringar. Hon har medverkat med expertbilagor i flera statliga utredningar kring pensioner och socialförsäkringar och också skrivit läroböcker i ämnet.

Pensionsforum är en förening som har till uppgift att följa det nya pensionssystemets konsekvenser för individer och samhälle, hur det förhåller sig till andra länder, arbetsmarknaden för äldre samt att analysera olika möjligheter att finansiera och organisera den framtida äldre vården.

Styrelsen består av Kjell-Olof Feldt, ordf, Tommy Möller, vice ordf, statsvetare, docent, Magnus Henrekson, nationalekonom, professor och Gullan Lindblad, fd riksdagsledamot. Verkställande direktör är Ann Lindgren.

Bakom föreningen står försäkringsbolagen Alecta, Nordea, Länsförsäkringar Liv, Skandia och SEB Trygg Liv.

Tidigare utgivna skrifter: **Vad varje femtioåring bör veta om framtiden** (Gunnar Wetterberg), **Ja må vi leva uti 120 år!** (Jonas Hellman och Markus Uvell), **Har vi råd med äldrevård när 40-talisterna blir gamla?** (Bengt Westerberg), **Riskerar Sverige en kompetensdränering? Om utlandsarbete och rörlighet bland unga akademiker** (Pensionsforum, Industriförbundet och Saco), **Avtalspension – dagens ättestupa?** (Stefan Fölster, Svante Larsson och Josefina Lund), **Varför jobbar inte äldre? – på spaning efter en arbetsmarknad som inte finns** (Marie Söderqvist och Sara Öberg), **Vem vill spela golf i 30 år? Seniorkarriär i USA** (Karin Henriksson), **Why Icelanders Do Not Retire Early** (Tryggvi Thor Herbertsson), **Privata och offentliga pensionsreformer i Norden – slut på folkpensionsmodellen** (Redaktör: Joakim Palme), **Pensionsreformer World Wide – Europa och Amerika möter åldrande befolkningar** (Redaktör: Joakim Palme), **Hur blev den stora kompromissen möjlig? Politiken bakom den svenska pensionsreformen** (Redaktör: Joakim Palme), **Vi kan, vi vill men får inte** (Marie Söderqvist), **De nya avtals- och tjänstepensionerna: ökad jämställdhet – men fortfarande sämre pension för kvinnor** (Lena Granqvist och Ann-Charlotte Ståhlberg), **Lönar det sig att jobba – en rapport om marginaleffekterna i pensionssystemet** (Nils Bohlin och Robert Gidehag), **Ålderschocken – den bortglömda frågan** (Anders Jonsson och Lars-Olof Pettersson), **Hur långt räcker pensionerna** (Göran Normann).

Pensionsforum

103 29 Stockholm

Besöksadress: Blasieholmsgatan 4A

Tel: 08-762 78 48 • Fax: 08-762 78 47

E-post: ann.lindgren@pensionsforum.nu

www.pensionsforum.nu

Hur klarar jag mig?

Rapport om pensioner och ersättningar till efterlevande

ANN-CHARLOTTE STÅHLBERG

INNEHÅLL

Förord	4
Sammanfattning och slutsatser	6
Vem får?	6
Hur mycket?	8
Vem betalar?	9
1. Vem får?	12
Många vet inte vilket skydd de har	12
Socialförsäkringens utbetalningar till efterlevande	13
Varför familjen subventioneras	16
Utvecklingen av änke- och änklingspensionerna	20
Obligatoriska änke- och änklingspensioner i kollektivavtalen	23
Vem räknas som änka och änkling?	27
Obligatorisk barnpension i kollektivavtalen	30
Obligatorisk efterlevandepension efter en pensionär	36
2. Hur mycket?	38
Hur stor är den obligatoriska efterlevandepensionen?	
Några typexempel	38
Hushållets ekonomiska standard	52
Nuvärdet av efterlevandepensionerna	55

3. Vem betalar?	58
Frivillig efterlevandepension i kollektivavtalen	58
”Adverse selection” i den frivilliga försäkringen	61
Vem betalar den obligatoriska efterlevandepensionen?	63
Familjens ansvar eller löntagarkollektivets?	70
4. Diskussionspunkter	73
Varför informerar inte fack, arbetsgivare, myndigheter och försäkringsbolag bättre?	73
Är efterlevandeskyddet tillräckligt?	74
Fungerar ett frivilligt efterlevandeskydd?	75
Behöver det obligatoriska efterlevandeskyddet förändras?	76
Appendix	77
Änkepension enligt övergångsbestämmelser (år 2002)	77
Basbeloppen sedan 1990	80
Referenser	82

FÖRORD

Hur klarar jag ekonomin om jag blir ensam? Få vill börja tänka i sådana banor. Att ens make/maka skulle gå bort är något som kanske kan inträffa långt bort i framtiden. Och att börja diskutera med sin partner hur ekonomin kan komma att bli om man blir ensam är inte heller lätt.

Faktum är dock att för många förändras de ekonomiska villkoren påtagligt om de blir änkor eller änklingar eller om sambon skulle avlida. Vilket skydd, vilka ersättningar har då de efterlevande? Fler-talet har mycket liten kunskap om vilka belopp, varifrån pengarna kommer och hur länge de betalas ut.

Vid dödsfall betalas det ut olika ersättningar till efterlevande från den allmänna försäkringen och avtalsförsäkringen. Att det finns ett obligatoriskt efterlevandeskydd i avtalsförsäkringen är det inte många löntagare som känner till. Villkoren och beloppen är dessutom olika beroende på avtalsområde.

Forskaren Ann-Charlotte Ståhlberg vid Institutet för social forskning vid Stockholms universitet har på uppdrag av Pensionsforum gett sig i kast med att beskriva hur samhällets och avtalsförsäkringarnas skyddsnet ser ut och hur detta har förändrats.

Informationsproblemen kring den nya allmänna pensionen har varit svåra. Pensionsforum har i en rad rapporter försökt att belysa det nya pensionssystemet följer för individer och samhälle. Men för den enskilde individen är det inte lätt att sätta sig in i ungefär

hur stor den samlade pensionen blir dvs den allmänna, avtals- eller tjänstepensionen och eventuellt det egna privata pensionssparandet.

Under 2004 ska var och en med hjälp av Internet kunna ta reda på hur stor den allmänna pensionen beräknas bli samt avtals- eller tjänstepensionen. På samma sätt skulle informationen om efterlevandepensionerna kunna förbättras, anser författaren. Pensionsportalen skulle kunna byggas ut och också omfatta individens olika efterlevandepensioner.

I avvaktan på en sådan portal ger Ann-Charlotte Ståhlberg i denna skrift en överskådlig och informativ beskrivning av efterlevandestyddets olika villkor.

Stockholm i januari 2004

Ann Lindgren

Verkställande direktör, Pensionsforum

Författaren tackar Eva Adolphson, Lena Granqvist, Agneta Kruse, Harald Mårtensson, Joakim Palme och Annika Sundén som läst och gett synpunkter på en tidigare version samt Elisabeth Sasse för hjälp med vissa uppgifter.

SAMMANFATTNING OCH SLUTSATSER

Ekonomi förändras drastiskt för de flesta om de blir änkor eller änklingar. Många vet inte vilket skydd de har och följer inte med i hur samhällets skyddsnet förändras genom åren. Denna skrift sammanfattar de stora förändringar som skett på senare år både på det offentliga området och på avtalsområdet.

Trots att socialförsäkringssystemet numera inte innehåller några traditionella änkepensioner så står varken änka, änkling eller barn utan ekonomiskt skydd vid dödsfall. För det första får de fortfarande ersättning från socialförsäkringen, fast i andra former. Omkring 14 miljarder kronor eller något mer än en halv procent av BNP betalades ut i efterlevandeskydd från socialförsäkringen år 2002. Av dessa utgjorde en dryg miljard ersättning till barn och vuxna enligt de nya regler som infördes år 1990. Barnen fick 900 miljoner kronor och 250 miljoner betalades ut i omställningspensioner till vuxna. Men huvudparten, 13 miljarder, var änkepensioner enligt det gamla systemet. Detta avskaffades visserligen 1990, men tar tid att avveckla.

För det andra kan de efterlevande också som tidigare få ersättning från den avlidnes avtalsförsäkring. Avtalsförsäkringen ingår i kollektivavtalen på en arbetsplats och omfattar så gott som alla löntagare. Därutöver finns privata pensionsförsäkringar med efterlevandeskydd, låneskydd vid fastighetskrediter o dyl, men dessa behandlas inte i denna skrift.

Vem får?

Så länge det finns barn som är under 12 år får änkan/änklingen/sambon pension från socialförsäkringen. Det kallas numera inte

änkepension, utan omställningspension. Finns det inga gemensamma barn så betalas ändå omställningspension, men under kortare tid, i tio månader. Barnen får barnpension till högst 20 års ålder. Avtalsförsäkringen är obligatorisk för dem som arbetar på en arbetsplats som har kollektivavtal, vilket de flesta arbetsplatser har. Änkan/änklingen/ibland sambon får ersättning från avtalsförsäkringen – ersättning som till en del beror av den avlidnes lön, till en annan del är ett skattefritt engångsbelopp som är oberoende av lönen.

Men inte alla avtalsförsäkringar innehåller obligatoriska änke/änklingspensioner och barnpensioner. Det finns stora skillnader mellan olika yrkeskategorier när det gäller ersättningarna till efterlevande. Det beror på att avtalsförsäkringarna är olika utformade på olika delar av arbetsmarknaden. Det finns huvudsakligen fyra avtalssystem; ett för privatanställda arbetare, ett för privatanställda tjänstemän, ett för statligt anställda och ett för anställda i kommuner och landsting.

Privatanställda arbetare har inte något obligatoriskt skydd i sin avtalsförsäkring till efterlevande vuxen och barn. Det har inte heller relativt lågavlönade privattjänstemän (de som har en årslön som är mindre än socialförsäkringstaket¹). Däremot får änkan eller änklingen till en relativt högavlönad privattjänsteman automatiskt en efterlevandepension från dennes avtalsförsäkring. Änke/änklingspensionen betalas ut så länge hon eller han lever och inte gifter om sig. Barnen får en särskild barnpension upp till 20-årsåldern. Efterlevande

¹ 290 250 kronor år 2002. År 2003 går gränsen vid 7,5 inkomstbasbelopp, dvs 306 750 kronor.

vuxna till anställda i kommuner och landsting får pension i ett begränsat antal år, likaså efterlevande till anställda i staten. Barnen får barnpension.

Hur mycket?

Socialförsäkringen och avtalsförsäkringen tillsammans kan i flera fall ge en ersättning som motsvarar 75–100 procent av den avlidnes löneinkomst, i vissa fall mer än 100 procent. Det visar våra beräkningar på olika typfall. Vi har jämfört storleken på de obligatoriska efterlevandepensionerna i de fall den avlidna var privatanställd arbetare, privatanställd tjänsteman, statsanställd samt anställd i kommun eller landsting. Vi har varierat den avlidnes löneinkomst och hushållets sammansättning. Hade t.ex. den avlidna en relativt vanlig inkomst (18 000 kronor i månaden år 2002) och efterlämnade hustru (eller man) och två barn, fem respektive sju år gamla, så var den månatliga ersättningen de fem första åren 60 procent av den avlidnes löneinkomst då denna var privatanställd, cirka 120 procent om den avlidna var statsanställd (2003 års regler) och ungefär 90 procent om han eller hon var kommun- eller landstingsanställd. Efter mer än tio år var kompensationsgraden, dvs hur stor andel av den avlidnas lön som efterlevandepensionen ersätter, 35 procent i privat sektor och cirka 50 procent i den offentliga. Så länge barnen får pension är således avtalsförsäkringen i typfallen mer generöst utformad i den offentliga sektorn än i den privata.

I dessa exempel har vi inte inkluderat det skattefria engångsbeloppet som också betalas ut från avtalsförsäkringen. Gör vi det genom att anta att det tas i anspråk med lika stora belopp under en

10-årsperiod så höjs kompensationsgraden ganska väsentligt. Kompensationsgraden i exemplet är nu cirka 85 procent i stället för 60 när den avlidna var privatanställd och ungefär 110 procent i stället för 90 om han eller hon var kommunalanställd.

Merparten av utbetalningarna gäller barnen. I vissa försäkringar krävs giftermål för att den vuxna ska få ersättning, medan i andra försäkringar även sambo kan få ersättning. I privatjänstemännens avtalsförsäkring krävs giftermål. En sambo som den avlidna har barn tillsammans med får ingen ersättning. Eftersom det rör sig om livs- variga pensioner kan man förlora stora belopp på att inte vara gift.

Vem betalar?

Efterlevandeskyddet i kollektivavtalen kan vara obligatoriskt och/eller frivilligt. Det frivilliga är kopplat till den avgiftsbestämda delen av ålderspensionen med individuella fonder.

De obligatoriska efterlevandepensionerna betalas ut utan att den avlidna behövt göra något aktivt för att teckna dem när han eller hon levde. Det är annorlunda med det frivilliga efterlevandeskyddet i avtalsförsäkringarna. Den som så önskar köper en efterlevandeförsäkring till sin familj för en del av pensionsavgiften. Det betyder i så fall att gifta (sammanboende) män och kvinnor betalar för skyddet till sin maka eller make (sambo) i form av en lägre egen ålderspension.

Gifta män betalar sin makas änkepension och gifta kvinnor sin makes änklingspension när den är frivillig. Men vem betalar änke- och änklingspensionen i avtalsförsäkringen när den är obligatorisk?

Om löntagarna skulle köpa en privat efterlevandeförsäkring som

gav samma förmåner till efterlevande vuxna och barn som nuvarande obligatoriska avtalsförsäkring, så skulle i de flesta fall den procent av lönen de betalade till försäkringen vara olika stor för olika kategorier av löntagare. I en privat försäkring bestäms premien dels av ersättningsbeloppets storlek, dels av sannolikheten att händelsen man försäkrat sig mot ska inträffa. Den som har hög risk att drabbas av dödsfall betalar en högre premie än den som har låg dödsrisk och ett högt ersättningsbelopp kostar mer än ett lågt. I den obligatoriska försäkringen är i de flesta fall det totala ersättningsbeloppet större när försäkringstagaren har många anhöriga som ska ha ersättning under lång tid än när det omvända gäller. Om samma ersättningsvillkor skulle gälla i den privata försäkringen skulle sålunda premien vara högre för den med många och under lång tid ersättningsberättigade anhöriga. Den som var ogift (ej sambo) och utan barn skulle överhuvudtaget inte köpa någon efterlevandeförsäkring.

Jämförelsen med en privat försäkring använder vi för att illustrera vad olika grupper ”vinner” respektive ”förlorar” på att det obligatoriska efterlevandeskyddet i avtalsförsäkringen inte finansieras som en privat försäkring med skilda individuella premier, utan med en ”enhetlig premie”. Alla inom ett och samma avtalsområde får i princip avstå samma procentsats av sin lön för att finansiera efterlevandeskyddet. Det betyder att gifta personer med många små barn i de flesta fall betalar mindre än om försäkringen hade varit privat med samma ersättningsvillkor som den obligatoriska och ogifta personer utan barn får betala mer än de skulle behöva göra med en privat försäkring. I genomsnitt skulle män få betala mer än kvinnor om försäkringen vore privat, tjänstemän mer än arbetare och statligt anställda mer än både kommunalt och privat anställda.

Detta innebär att den obligatoriska avtalsförsäkringen på samma sätt som socialförsäkringen omfördelar inkomster. Inkomster omfördelas från ogifta till gifta (sambos) och från dem med få eller inga barn till dem som har många barn. Den omfördelar inkomster främst till välavlönade äldre män gifta med betydligt yngre kvinnor och som har flera små barn. Deras premie skulle vara väsentligt högre i en privat försäkring med samma ersättningsvillkor, eftersom premien i en privat försäkring varierar med ersättningsbelopp och risk.

I den frivilliga avtalsförsäkringen betalar den som vill ha ett efterlevandeskydd till sin familj själv för detta genom att den egna ålderspensionen blir lägre än vad den annars skulle bli. Ensamstående män och kvinnor betalar inget, eftersom de väljer bort efterlevandeförsäkringen och får följaktligen en högre ålderspension än sina gifta motparter som valt att också betala för ett efterlevandeskydd.

1. VEM FÅR?

Många vet inte vilket skydd de har

När människor dör får de efterlevande ersättning från dels socialförsäkringen, dels avtalsförsäkringen. Staten betalar ut omställningspension i minst 10 månader (2003 års regler) och barnpension tills barnen gått ut gymnasiet. Beloppet beror på hur hög inkomst den avlidne haft. Ungefär 90 procent av alla löntagare har dessutom en kollektivavtalsreglerad försäkring som betalar ut ersättning till efterlevande vuxen och barn och som till en del beror av den avlidnes lön, till en annan del är ett skattefritt engångsbelopp oberoende av lönen. Men det är få som vet vilka belopp det handlar om och vilka som är berättigade till dem. I en undersökning om efterlevandepensionen som Länsförsäkringar gjorde i mars 2002 kände bara fyra av tio tillfrågade till att försäkringskassan betalar ut efterlevandepensioner om partnern skulle avlida före 65 års ålder.² Förmodligen känner ännu färre till att de som löntagare har ytterligare ett obligatoriskt skydd till sin familj i sin avtalsförsäkring. Avtalsförsäkringarna är bestämda i kollektivavtalen och är olika utformade på olika delar av arbetsmarknaden. Det finns stora skillnader mellan olika yrkeskategorier när det gäller ersättningarna till efterlevande. Det är ett snårigt område och kunskapen om systemen är mycket liten.³ Det finns också frivilliga försäkringar som individen själv tagit initiativ till att teckna. Här kan vi dock förvänta oss att kunskaperna är större hos försäkringstagare och förmånstagare. Därför ligger fokus i det följande på de obligatoriska delarna av försäkringssystemen och framför allt på avtalsförsäkringarna. Studien lyfter fram följande olikheter i avtalsförsäkringarna:

- Vilka löntagare har ett ekonomiskt efterlevandeskydd till sin familj på grund av sin anställning?
- Hur skiljer sig storleken på efterlevandeskyddet mellan olika löntagargrupper?
- Vad får olika löntagare betala för skyddet till familjen?

Studien är uppdelad på tre huvudavsnitt: Vem får efterlevandepension? Hur stor är ersättningen? Vad får individen betala? Om inget annat anges så bygger beskrivningar och beräkningar på 2002 års regler och priser. Detta påverkar dock inte slutsatserna på något nämnvärt sätt. Syftet har främst varit att lyfta fram principer och relativa skillnader.

Socialförsäkringens utbetalningar till efterlevande

Socialförsäkringens utgifter för efterlevandepension var drygt 14 miljarder år 2002. Det visar tabell 1. Av dessa var merparten – 13 miljarder – änkepensioner enligt det gamla systemet som håller på att avvecklas. Änkepensionen genomgick en omfattande reformering år 1990. Från att ha varit permanent utformades den som ett tidsbegränsat stöd. Den gamla änkepensionen finns emellertid kvar under en övergångsperiod enligt omfattande och långtgående över-

² Undersökningen är gjord av Research International på uppdrag av Länsförsäkringar. 1 000 personer i åldrarna 15 år och äldre intervjuades per telefon under tiden 11–14 mars 2002. Se Metro 02-03-25.

³ För att öka försäkringskunskaperna bland tjänstemännen, träffade PTK och Svenskt Näringsliv 1978 ett avtal om att avsätta pengar för information inom försäkringsområdet. Sedan 1979 har PTK-förbunden därför utsett särskilda försäkringsrådgivare som hjälper till att informera tjänstemännen på arbetsplatserna.

gångsbestämmelser (se Appendix samt Lundqvist och Nyberg (2002) för en beskrivning). År 2002 hade drygt 384 000 kvinnor änkepension från socialförsäkringen enligt gällande övergångsregler. Medelbeloppet var 2848 kronor i månaden. Det framgår av tabell 2 och 3. I tabell 2 visas antalet personer som har någon form av efterlevandepension och i tabell 3 medelbeloppet per månad.

Den näst största posten i det offentliga efterlevandestödet var barnpensioner, ungefär 900 miljoner. Omställningspensionerna – den ordinära, den förlängda och den särskilda efterlevandepensionen – stod för cirka 250 miljoner kronor. Det nya efterlevandeskyddet till vuxna handlar med andra ord om relativt små belopp.

Antalet personer som hade omställningspension var tämligen konstant under 1990-talet till dess att utbetalningsperioden halverades från 12 till 6 månader, då också antalet pensionstagare minskade med cirka 50 procent. Fler kvinnor än män har omställningspension. Kvinnor lever i genomsnitt längre än vad män gör och är ofta gifta med män som är några år äldre än de själva. De flesta kvinnor överlever sina män, medan de flesta män dör som gifta. I augusti 2002 hade 1272 personer ordinär omställningspension; 724 var kvinnor, 548 var män. Det var fler som hade förlängd omställningspension. Den betalas ut så länge det finns barn i hushållet som är under tolv år. 2320 kvinnor och 965 män hade förlängd omställningspension 2002. Särskild efterlevandepension får de som efter det att omställningspensionen har upphört, inte kan försörja sig på eget arbete. 71 kvinnor och 14 män hade sådan särskild efterlevandepension.

Kvinnorna fick i genomsnitt 5 826 kronor i månaden i omställningspension, medan männen fick ett något lägre belopp, i genomsnitt 5 075 kronor i månaden. Den avlidna maken efterlämnade i allmänhet en lägre ATP om hon var kvinna. Därför blir omställningspensionen till änklings genomsnittligt lägre än till änkor. Totalt betalades 84 miljoner kronor ut i omställningspension. 166 miljoner kronor betalades ut i förlängd omställningspension. Antalet barnpensioner var cirka 28 000 och medelbeloppet var 2 683 kronor.

Tyvär har det inte gått att få motsvarande uppgifter för det obligatoriska efterlevandeskyddet i de olika avtalsförsäkringarna.

Tabell 1. Socialförsäkringens utgifter för efterlevandepension, augusti 2002, miljoner kronor

Typ av pension	Kvinnor	Män	Totalt	Årsbelopp*
Änkepension	1 094,0	–	1 094,0	13 128,0
Barnpension	36,1	38,7	74,9	898,8
Omställningspension	4,2	2,8	7,0	84,0
Förlängd omställningspension	10,0	3,8	13,8	165,6
Särskild efterlevandepension	0,3	0,1	0,3	3,6
Summa	1 144,6	45,4	1 190,0	14 280,0

* Årsbeloppet är beräknat som 12 gånger månadsbeloppet i augusti

Källa: Lundkvist och Nyberg (2002).

Tabell 2. Antal personer som har efterlevandepension, augusti 2002

Typ av pension	Kvinnor	Män	Totalt
Änkepension	384 171	–	384 171
Barnpension	13 456	14 452	27 908
Omställningspension	724	548	1 272
Förlängd omställningspension	2 320	965	3 285
Särskild efterlevandepension	71	14	85

Källa: Lundkvist och Nyberg (2002).

Tabell 3. Medelbelopp per månad för olika typer av efterlevandepension, augusti 2002, kronor

Typ av pension	Kvinnor	Män	Totalt
Änkepension	2 848	–	2 848
Barnpension	2 685	2 681	2 683
Omställningspension	5 826	5 075	5 502
Förlängd omställningspension	4 320	3 964	4 215
Särskild efterlevandepension	4 115	3 891	4 075

Källa: Lundkvist och Nyberg (2002).

Varför familjen subventioneras

Socialförsäkringens obligatoriska efterlevandepension är en omfördelning av inkomster från i huvudsak ogifta och barnlösa till famil-

jer med barn. Detta avsnitt tar upp motiven till att barnfamiljer subventioneras i socialförsäkringen.

Skillnader i tradition och kultur har betydelse för hur aktiva kvinnor är på arbetsmarknaden. Men viljan att förvärvsarbeta och fördelningen av hemarbetet mellan makar påverkas också av den offentliga politikens utformning. I ett samhälle som förespråkar enförsörjarhushåll kan den offentliga politiken vara utformad så att den ekonomiskt stöder kärnfamiljen, i vilken det är mannens plikt att försörja sin familj – hustru och barn – genom heltidsarbete. Hustrun har det främsta ansvaret för barnen och hemmets skötsel. Den ekonomiska politiken stöder hemarbetet genom t.ex. makatillägg och barn tillägg i socialförsäkringssystemet, genom skattelättnader till en man med hemarbetande maka och barn eller genom sambeskattning där kvinnan som arbetat i hemmet men går ut på arbetsmarknaden ”bestraffas” med en högre marginalsattesats än mannen (givet progressivitet i beskattningen). Hustruns rätt till förmåner i socialförsäkringssystemet baseras på hennes status som beroende familjemedlem och på mannens försäkringsrättigheter. Änkan får änkepension eftersom en hustrus plikter i hemmet antas ha försvårat återinträdet på arbetsmarknaden. Sådana regler ger små incitament för kvinnor att förvärvsarbeta och bli ekonomiskt oberoende av sina män.

Änkepensionen uppfattas ofta felaktigt som en subvention till kvinnor. Bland vuxna som får efterlevandepension är visserligen majoriteten kvinnor. De lever i genomsnitt längre än män och är ofta gifta med män som är några år äldre än de själva. Men det betyder inte att den offentliga efterlevandepensionen till vuxna är en omfördelning av inkomster till kvinnor. Om det inte fanns någon

offentlig efterlevandepension, så skulle paret på egen hand behöva trygga försörjningen för den överlevande makan/maken vid ett eventuellt dödsfall. Eftersom de flesta kvinnor överlever sina män och eftersom deras inkomster och pensioner är lägre än männens (på grund av lägre timlön och mindre tid i lönearbete) kommer varje sätt att privat trygga den efterlevandes försörjning att reducera också mannens nuvarande konsumtionsmöjligheter. Den offentliga änke/änklingspensionen innebär därför en omfördelning av inkomster som gynnar gifta (sammanboende) personer framför ogifta.

Motsatsen till denna s.k. familjemodell är individmodellen som syftar till ekonomisk självständighet för alla vuxna. För att stödja en sådan utveckling kan den ekonomiska politiken utformas så att den befrämjar kvinnors kontinuerliga deltagande i arbetskraften och gör det möjligt för både män och kvinnor att kombinera föräldraskap med yrkesarbete. Socialförsäkringssystemet liksom skattesystemet är individbaserat och erbjuder varken skattelättnader för eller särskilda bidrag till hemarbetande maka/make. Inkomstrelaterade förmåner i socialförsäkringssystemet gör det attraktivt att förvärvsarbeta. I individmodellen som syftar till ekonomisk självständighet för alla vuxna har socialförsäkringssystemet följdriktigt inga änke- och änklingspensioner.

Det är sällan som ett land tillämpar en renodlad familje- eller individmodell. Det vanliga är att en av modellerna dominerar och att lagstiftning, skatter och transfereringar är utformade därefter.

En modell som är neutral till valet av familjemönster har en politik som varken gynnar eller missgynnar marknadsarbete gentemot det obetalda hemarbetet. Mannen betalar en änkepension för sin

hustru och kvinnan gör motsvarande för mannen. För att skydda ett sådant system mot s.k. fripassagerare kan det behöva göras obligatoriskt. Är skyddet frivilligt finns det de som avsiktligt avstår från att köpa det. I stället förlitar de sig på att samhället i alla fall måste ta hand om de efterlevande. I ett civiliserat samhälle lämnas ingen oförsörjd. Problemet är att dessa grupper undandrar sig kostnadsansvar. Andra personer än de själva går in och försörjer änkan eller änklungen.

Alla industriländer har idag familjepolitiska åtgärder som subventionerar föräldrarnas barnkostnader. Det finns flera motiv till detta. Att påverka befolkningsutvecklingen kan vara ett skäl. De familjepolitiska åtgärderna kan också motiveras av samhällsekonomiska skäl. Ett modernt samhälle kräver välutbildad arbetskraft, något som kommer alla till del. Till exempel beror de äldres pensioner i ett pensionssystem organiserat som ett fördelningssystem (pay-as-you-go) av storleken på den yngre generationen. Men om föräldrarna ensamma skulle svara för barnens utbildning och försörjning under utbildningstiden, skulle förmodligen från samhällets synpunkt för få barn födas och för lite investeras i barnens fostran och utbildning. Barnsubventioner kan också motiveras av fördelningsspolitiska skäl. Den levnadsstandard och de levnadsbetingelser för barnen som skulle bli resultatet utan stöd betraktas inte som acceptabla utifrån fördelningsspolitiska värderingar. I familjemodellen har barnsubventionerna en konstruktion som ger höga marginaleffekter vid extra inkomster och får framför allt kvinnor att avstå från att öka sina inkomster. I individmodellen är stödet oberoende av inkomst.

I Sverige har den offentliga politiken utvecklats från en familje-

modell till en allt mer renodlad individmodell. Hur detta har förändrat änke- och änklingspensionerna beskrivs i följande avsnitt.

Utvecklingen av änke- och änklingspensionerna

Den svenska änkepensionen kom till genom 1946 års lag om folkpensionering. Den hade sin grund i det familjemönster och den arbetsfördelning mellan makar som då var den vanliga. Gifta kvinnor arbetade huvudsakligen i hemmet och familjens ekonomi grundades på mannens inkomster (familjemodell). I och med ATP:s tillkomst 1960 fick änkan utöver änkepension från folkpensionen änkepension från ATP. Enligt reglerna om änkepension hade en änka rätt till änkepension från folkpensioneringen till dess hon blev ålderspensionär, då ålderspensionen från folkpensionen tog vid. Änkepension från ATP hade hon rätt till hela livet. (Se Edebalk, Ståhlberg och Wadensjö 1998.)

Det lagstadgade skyddet från folkpensionen och ATP gällde enbart änkorna.⁴ Männen skaffade sig så småningom samma skydd i form av änklingspensioner, fast avtalsvägen. Arbetsmarknadens parter träffade avtal om ett efterlevandeskydd utöver det lagstadgade i form av änklingspensioner (och utökade änkepensionsförmåner). Både änkan och änklungen fick på så sätt en sammanlagd pension som motsvarade ungefär 30 procent av den avlidnes tidigare inkomster. Undantaget var LO-SAF-kollektivet där det varken fanns änke- eller änklingspensioner. Fram till 1990 då den lagstadgade

⁴ Under 1940- och 50-talet fick även männen som blivit änklingar ett visst ekonomiskt stöd för att göra det möjligt för dem att anställa en hemhjälp (SOU 1987, Smedmark 1992).

änkepensionen togs bort, fick således i de flesta fall både kvarlevande maka och make en livslång efterlevandepension. Det var nästan bara män vars kvinnor varit LO-arbetare eller aldrig förvärvsarbetat som inte fick en sådan pension. (Se Edebalk, Ståhlberg och Wadensjö 1998.)

År 1990 avskaffades den lagstadgade änkepensionen men med vissa övergångsregler⁵, och ersattes med en omställningspension som både kvinnor och män kan få under en kort tid. Från början var det tolv månader, från år 1997 till år 2003 var det sex månader. Från den 1 januari 2003 betalas omställningspension i tio månader. Det betyder att det inte längre finns någon traditionell efterlevandepension i det offentliga pensionssystemet. Både män och kvinnor förväntas efter denna omställningsperiod kunna försörja sig på eget förvärvsarbete (individmodell). Avsaknaden av efterlevandeskydd liksom utformningen av den nya ålderspensionen, där var och en ska tjäna in sin egen pension,⁶ kan förväntas ge incitament till ekonomiskt oberoende mellan makar.

Det är emellertid den totala ersättningen, inte enbart ersättningen från socialförsäkringen, som påverkar individens beslut. Avtalsförsäkringarna har fortsatt innehålla både änke- och änklingspensioner. De kollektivavtalsbestämda försäkringarna är avtal om försäkringar som träffats av de centrala arbetsmarknadsorganisationerna. Sådana

⁵ De som 1990 redan var änkor får behålla sin änkepension. En kvinna född 1944 eller tidigare och som var gift 1989 får i första hand änkepension enligt de gamla reglerna. En kvinna som är född 1945 eller senare får i första hand efterlevandepension enligt de nya reglerna.

⁶ I de fall den blir låg finns en garanterad minimipension. De som har små barn tillgodoräknas extra pensionsrätt.

försäkringar finns på hela den svenska arbetsmarknaden. De är i praktiken obligatoriska för dem som arbetar i företag som har kollektivavtal eller s.k. hängavtal. Alla anställda hos en arbetsgivare med kollektivavtal, och alltså inte endast fackliga medlemmar, har automatiskt de försäkringar som man kommit överens om i kollektivavtalet. De som står utanför är formellt sådana som arbetar i företag utan kollektivavtal. Mindre än 10 procent av de yrkesverksamma arbetar i företag som inte har kollektivavtal. I den grupp som står utanför kollektivavtalen ingår många konsult- och finansbolag och flertalet egna företagare, personer i företagsledning och delägare i företag (s.k. frikretsar).⁷

Men inte alla avtalsförsäkringar innehåller obligatoriska änke- och änklingspensioner. Det finns stora skillnader mellan olika yrkeskategorier när det gäller ersättningarna till efterlevande. Det finns huvudsakligen fyra avtalssystem, ett för privatanställda arbetare, ett för privatanställda tjänstemän, ett för statligt anställda samt ett för anställda i kommuner och landsting.

Sedan 1990-talet har flera avtalspensioner följt socialförsäkringen i spåren och gjorts om från förmånsbestämda till avgiftsbestämda system,⁸ och efterlevandeskyddet i avtalsförsäkringarna har anpassats till förändringar i det offentliga systemet. Utöver en obligatorisk tjänstegrupplivförsäkring som i stort sett ser likadan ut på hela

⁷ Se Granqvist och Ståhlberg (2002).

⁸ Med att en pension är förmånsbestämd menas att den är bestämd i förväg till en viss nivå, t.ex. till en viss procent av slutlönen eller som i gamla ATP, genomsnittet av de 15 bästa årsinkomsterna. När pensionen är avgiftsbestämd bestäms i stället avgiften till en viss procent av lönen eller till ett visst belopp. Pensionen beräknas sedan på grundval av de inbetalade avgifterna och deras förräntning.

arbetsmarknaden finns numera både änke- och änklingspensioner i alla avtalssystem, men de ser olika ut på de olika avtalsområdena. Till exempel får en änka eller änkling efter en privattjänsteman som under året tjänat över socialförsäkringstaket på 7,5 förhöjda basbelopp (290 250 kronor för år 2002)⁹ automatiskt en livsvarig efterlevandepension (om hon eller han inte gifter om sig), medan den som blir änka/änkling efter en lågavlönad (under taket) privattjänsteman inte omfattas. Efterlevande till dem som varit anställda i kommun eller landsting får pension i fem år. Den bestäms av den avlidnas medellön under de fem bästa inkomståren av de sju som föregår året före dödsfallet. Efterlevande till statsanställda får ett fast belopp, som är oberoende av den avlidnas inkomst. Därutöver får efterlevande till statsanställda som haft inkomster över socialförsäkringstaket en extra pension, som beräknas på den del av den avlidnas lön som ligger över taket. Efterlevande till privatanställda arbetare får ingen obligatorisk efterlevandepension. För dem är omställningspensionen från socialförsäkringen det enda obligatoriska efterlevandeskyddet. Privatanställda arbetare som fram till senare halvan av 1990-talet varken hade änke- eller änklingspensioner i sina kollektivavtal erbjuds numera en frivillig efterlevandeförsäkring som de själva får betala genom en lägre avtalspension.

Nästa avsnitt ger en beskrivning av reglerna i de olika kollektivavtalens obligatoriska änke- och änklingspensioner.

Obligatoriska änke- och änklingspensioner i kollektivavtalen

Eva Adolphson (Länsförsäkringar) har uppmärksammat efterlevan-

⁹ År 2003 går gränsen vid 7,5 inkomstbasbelopp, dvs 306 750 kronor.

deskyddet i en studie från år 2002, *Vem får pengar när du dör? En rapport om ett krångligt och okänt välfärdsområde*. Hon beskriver där regelsystemen och lyfter fram oklarheter. Denna skrift tillsammans med information från avtalsförsäkringarnas hemsidor ligger till grund för nedanstående beskrivningar av de olika avtalsystemen.

PRIVATTJÄNSTEMÄNNENS AVTALSPENSION TILL VUXNA EFTERLEVANDE

De efterlevande kan få ITPs familjepension om den avlidna vid dödsfallet var över 28 år och hade en lön över 7,5 förhöjda prisbasbelopp (2002 års regler).¹⁰ Efterlevande till privat tjänstemän vars årsinkomst var lägre än socialförsäkringstaket får ingen ersättning från avtalsförsäkringen. Änke/änklingspensionen som betalas ut från de privatanställda tjänstemännens ITP beräknas på den del av den avlidnas lön som ligger mellan 7,5 förhöjda prisbasbelopp och 30 prisbasbelopp och är grovt 30 procent av den lönedelen. Mer precist är änke/änklingspensionen 32,5 procent på de delar av lönen som ligger mellan 7,5 förhöjda prisbasbelopp och 20 prisbasbelopp. Den är 16,25 procent på delar av lönen mellan 20 och 30 prisbasbelopp. Finns det pensionsberättigade barn så minskar änke/änklingspensionen med 25 procent. Pensionen varar livet ut, men upphör vid omgifte. 7,5 förhöjda prisbasbelopp motsvarar 290 250 kronor år 2002 (cirka 24 200 kronor per månad) och 30 prisbasbelopp är 1 137 000 kronor (94 750 kronor per månad). På lönedelar under eller över dessa nivåer beräknas ingen familjepension.

¹⁰ Före år 2003 användes prisbasbeloppet respektive det förhöjda prisbasbeloppet för beräkningen av de olika lönegränserna inom ITP. Fr.o.m. 2003 är lönegränsen 7,5 inkomstbasbelopp för ITPs ålderspension och efterlevandepension. Storleken på de olika basbeloppen åren 1990 – 2003 finns beskrivet i Appendix.

KOMMUN- OCH LANDSTINGSANSTÄLLDAS

AVTALSPENSION TILL VUXNA EFTERLEVANDE

Efterlevandepensionen i avtalsförsäkringen för kommuner och landsting betalas ut under fem år, inte livet ut som efter en privatanställd högvälönad tjänsteman. Efterlevandepensionen efter en kommunalanställd person beräknas på den avlidnas genomsnittsinkomst de fem bästa åren av de sju som föregår året före dödsfallet. Det årliga beloppet är 15 procent på de delar av pensionslönen som inte överstiger 20 prisbasbelopp (758 000 kronor eller cirka 63 200 kronor per månad) och 7,5 procent på lönedelar mellan 20 och 30 prisbasbelopp.

STATSANSTÄLLDAS AVTALSPENSION TILL VUXNA EFTERLEVANDE

För anställda i staten gäller för det första att en ensam efterlevande till en statsanställd får en pension på 1,2 prisbasbelopp per år (45 480 kronor för år 2002 eller 3 790 kronor i månaden) i fem år (men längst till den avlidna skulle ha fyllt 70 år). Om det både finns efterlevande vuxen och efterlevande barn får den vuxne i stället ett prisbasbelopp per år. För det andra finns det en extra efterlevandepension om den avlidna hade inkomster över 7,5 förhöjda prisbasbelopp (cirka 24 000 kronor per månad år 2002) och som beräknas på den avlidnas fem sista årslöner. Ersättningen är densamma som för änke/änklingens pensionen från privatanställda tjänstemän, dvs ungefär 30 procent på den del av lönen som överstiger taket och den betalas ut till änkan/änklingen så länge hon/han lever och inte gifter om sig.

I det nya statliga pensionsavtalet från och med år 2003 betalas efterlevandepensionen på 1,2 prisbasbelopp ut i sex år i stället för i fem år. Den extra efterlevandepensionen betalas också den ut under sex år (men längst till den avlidna skulle ha fyllt 75 år). På lönedelar mellan 7,5 och 20 inkomstbasbelopp är den 45 procent det första året, därefter 30 procent. På lönedelar mellan 20 och 30 inkomstbasbelopp är den 22,5 procent det första året, därefter 15 pro-

cent. En stor skillnad mot 2002 års regler är att den livslånga kompletteringspensionen på lönedelar över 7,5 inkomstbasbelopp som betalas till den efterlevande vuxna försvinner.¹¹

TJÄNSTEGRUPPLIVFÖRSÄKRING (TGL)

Efterlevandeskyddet i den obligatoriska avtalsförsäkringen har ytterligare en komponent, tjänstegrupplivförsäkring (TGL). Den ser i stort sett likadan ut på hela arbetsmarknaden och består av grundbelopp, barnbelopp och begravningshjälp. Beloppen är fria från inkomstskatt (och arvsskatt). Grundbeloppet är ett engångsbelopp på sex prisbasbelopp (227 400 kronor år 2002) om arbetstagaren är mellan 18 och 54 år när han/hon avlider. Efter 55 års ålder minskar grundbeloppet för varje år och upphör normalt vid 65 års ålder. Avtrappningsregeln gäller dock inte vid dödsfall före 65 års ålder om det finns barn som är under 17 år. I de offentliganställdas tjänstegrupplivförsäkring görs viss skillnad på gifta/partnerskap och sammanboende. Sammanboende måste alltid dela kapitalet med eventuella efterlevande barn. I privat tjänstemännens tjänstegrupplivförsäkring får en efterlevande sambo inte automatiskt några pengar. Om man vill att pengarna ska gå till någon annan än vad som är standard måste man anmäla det. Vad som är standard är olika på olika avtalsområden. För privat tjänstemännen är det make/registrerad partner, barn/barnbarn och föräldrar.

Tabell 4 ger en sammanfattning av vilka personer som får en obligatorisk efterlevandepension från den avlidnes avtalsförsäkring.

¹¹ Det finns övergångsbestämmelser som säkerställer det efterlevandepensionskapital (fribrev) som intjänats fram till den sista december 2002. De samordnas dock med det nya systemets förmåner.

Tabell 4. Vuxna anhöriga som får en obligatorisk efterlevande-pension från den avlidnas avtalsförsäkring

Den avlidnas årsinkomst	Privatanställd arbetare	Privatanställd tjänsteman	Statligt anställd	Kommun- och landstingsans.
Under social-försäkr.taket	ingen pension	ingen pension	pension	pension
Över social-försäkr.taket	ingen pension	pension	pension	pension

Vem som räknas som änka och änkling varierar. Ett avtalsområde kan ha en definition, ett annat område en annan definition. Hur det ser ut på de fyra avtalsområdena visar vi i nästa avsnitt.

Vem räknas som änka och änkling?

Vem som räknas som änka/änkling är inte entydigt. Det varierar mellan försäkringsområdena (se tabell 5). Om den efterlevande kvalificerar sig för ersättning eller ej beror av flera faktorer som

- om den efterlevande varit gift eller sambo med den döda
- om de har gemensamma barn
- när de gifte sig
- hur länge de varit gifta
- åldern på den efterlevande.

Tabell 5. Krav för att kvalificera sig för obligatorisk efterlevandepension

Efterlevandeförsäkring	Villkor för ersättning
Privatanställda tjänstemäns avtalsförsäkring	<ul style="list-style-type: none">• Gift med den avlidne• Gift före den avlidnes 60-årsdag (såvida det inte finns gemensamma barn)• Om giftermålet skett efter 60-årsdagen så krävs att de varit gifta i minst 5 år
Socialförsäkringen	<ul style="list-style-type: none">• Gift eller sambo med den avlidne
Statsanställdas avtalsförsäkring	<ul style="list-style-type: none">• Om sambo, så måste han/hon ha, ha haft eller vänta barn med den avlidna eller tidigare varit gift med den döde
Kommun- och landstingsanställdas avtalsförsäkring	<ul style="list-style-type: none">• Sammanbott med den avlidne i minst 5 år (såvida det inte finns barn under 12 år)
Socialförsäkringen	<ul style="list-style-type: none">• Den efterlevande får inte ha fyllt 65 år

Från privat tjänstemännens ITP betalas pension till den efterlevande vuxna endast om han eller hon var gift med den avlidna. En sambo som den avlidna har barn tillsammans med får ingen ersättning. Eftersom det rör sig om livsvariga pensioner kan man förlora stora belopp på att inte vara gift. För att få änke/änklingspension från ITP krävs dessutom att giftermålet skett före den avlidnas 60-årsdag eller att det finns gemensamma barn. Om giftermålet skett efter 60-års-

dagen krävs för att få efterlevandepension att dödsfallet skett först efter fem års äktenskap.

I vissa försäkringar kan sambo få ersättning. Efterlevandeskyddet i statsanställdas avtalsförsäkring går till maka, make och sambo. För att en sambo ska få pengar krävs att han eller hon har, har haft eller väntar gemensamt barn med den avlidna eller tidigare varit gift med den döda. Samma villkor gäller för efterlevandepensionen i kommun- och landstingsanställdas avtalsförsäkring. För att få pension måste också den efterlevande vid dödsfallet oavbrutet ha bott ihop med den avlidna i minst fem år. Undantag från femårsgränsen görs om det finns barn under tolv år.

Från socialförsäkringen kan änka, änklings och sambo få omställningspension. Som sambo räknas bara den som har, har haft eller väntar barn med den avlidna eller som tidigare varit gift med den avlidna och på nytt flyttat ihop med honom eller henne. Den efterlevande får inte ha fyllt 65 år. När dödsfallet inträffar måste han eller hon varit gift eller stadigvarande bott tillsammans med den avlidna sedan minst fem år. Undantag från femårsgränsen görs om det finns barn under 12 år.

Efterlevandepension betalas ut både till vuxna och barn. Det mesta går till barnen. Samtliga avtalsförsäkringar med undantag för privatanställda arbetares avtalsförsäkring har liksom socialförsäkringen också en obligatorisk barnpension. Det finns också ett barnbelopp i TGL. Hur barnpensionerna är utformade framgår av nästa avsnitt.

Obligatorisk barnpension i kollektivavtalen

Lagändringen 1990 att ta bort den offentliga änkepensionen är helt i överensstämmelse med individmodellens intentioner (se tidigare avsnitt). Tyngdpunkten i det offentliga efterlevandeskyddet har sedan lagändringen 1990 inte varit vuxenstödet utan stödet till barnen. Barn vars mamma eller pappa har avlidit får pension till 18 års ålder. Om barnet studerar kan pensionen förlängas till barnet fyller 20 år.

De nya reglerna om offentlig efterlevandepension som Riksdagen beslutat införa (Proposition 1999/2000:91) vid dödsfall efter den 1 januari 2003 och som är en anpassning till den nya ålderspensionen, innebär en viss tyngdpunktsförskjutning. Barnpensionen som beräknas på någon slags förväntad ålderspension i det reformerade systemet kan komma att minska. Men omställningspensionen förbättras för den som blir änka eller änklings. (Den förlängs från sex till tio månader.) För en ensamstående förälder är det en försämring om hon eller han enbart får lägre barnpension (Adolphson 2002).

Barnpensionen i avtalsförsäkringarna bestäms efter följande regler:

PRIVATTJÄNSTEMÄNNENS AVTALSPENSION TILL BARN

Barnpensionen i privatjänstemännens avtalsförsäkring bestäms av den avlidna förälderns inkomst. Endast barn vars avlidna förälder hade en årsinkomst över socialförsäkringstaket får pension därifrån. Barn vars förälder hade en inkomst under taket får ingen. Pensionen grundas på den del av den avlidnas lön som är större än 7,5 förhöjda prisbasbelopp och mindre än 30 prisbasbelopp. Storleken på pensionen baseras på det s.k. grundbeloppet som är 32,5 procent på lönedelar mellan 7,5 förhöjda prisbasbelopp och 20 prisbasbelopp och 16,25 procent på lönedelar mellan 20 och 30 prisbasbelopp. När det

finns endast ett pensionsberättigat barn så får änkan/änklingen och barnet tillsammans 130 procent av grundbeloppet under ett år. Finns det två barn blir det gemensamma beloppet 150 procent av grundbeloppet. För varje barn därefter betalas ytterligare 10 procentenheter. Änkan eller änklingen får alltid 75 procent av grundbeloppet. Efterlevande barn delar resten lika.

Om den avlidna bara har efterlevande barn så får ett barn årligen 75 procent av grundbeloppet, två barn får tillsammans 110 procent av grundbeloppet, tre barn får 135 procent och fyra barn får tillsammans 150 procent av grundbeloppet. För varje barn utöver fyra ökar den samlade efterlevandepensionen med 10 procent. Barnen delar alltid lika på totalbeloppet. Barnpensionen upphör när barnet fyllt 20 år.

KOMMUN- OCH LANDSTINGSANSTÄLLDAS AVTALSPENSION TILL BARN

Om en person som är anställd i kommun eller landsting avlider får barnen barnpension till 18 års ålder eller om de studerar, till 20 års ålder. När det finns endast ett pensionsberättigat barn är årsbeloppet 10 procent på lönedelar upp till 7,5 förhöjda prisbasbelopp, 28 procent på lönedelar mellan 7,5 och 20 prisbasbelopp och 14 procent på lönedelar mellan 20 och 30 prisbasbelopp. Om det finns fler än ett pensionsberättigat barn ska den framräknade pensionen multipliceras med 1,4 för två barn, 1,6 för tre barn, 1,8 för fyra barn och 2,0 för fem eller fler barn. Sedan fördelas pensionsbeloppet lika mellan barnen.

STATSANSTÄLLDAS AVTALSPENSION TILL BARN

2002 års gällande pensionsavtal för den statliga sektorn ger för det första en efterlevandepension till vuxna och barn i fem år. Varje år får familjen 1,2 prisbasbelopp plus 0,5 prisbasbelopp per barn. Av dessa pengar får den vuxna 1 prisbasbelopp. Barnen delar på resten. För det andra finns en extra efterle-

vandepension när den avlidna hade en årsinkomst över socialförsäringstaket på 7,5 förhöjda prisbasbelopp. Den barnpensionen är samma som i privat-tjänstemännens avtalsförsäkring.

I det nya pensionsavtalet från 2003 gäller andra villkor. Om det inte finns någon efterlevande vuxen tillfaller änke/änklingspensionen arvsberättigade barn som inte fyllt 20 år. Dessutom finns en särskild barnpension som betalas ut så länge barnet är under 20 år. På lönedelar upp till 7,5 inkomstbasbelopp är den årliga barnpensionen 10 procent. Mellan 7,5 och 20 inkomstbasbelopp blir barnpensionen 25 procent och mellan 20 och 30 inkomstbasbelopp 12,5 procent.

TJÄNSTEGRUPPLIVFÖRSÄKRING (TGL)

Det finns också ett barnbelopp i tjänstegrupplivförsäkringen. Varje barn under 17 år får ett engångsbelopp på två prisbasbelopp (75 800 kronor år 2002). Barn mellan 17 och 21 år (20 år i privat-tjänstemannaavtalet) får ett lägre belopp.

I tabell 6 görs en sammanställning av efterlevandeskyddet till vuxna och barn.

Tabell 6. Obligatoriskt efterlevandeskydd från socialförsäkring och avtalsförsäkring. 2002 års regler

Socialförs.	Privatanställda arbetares avtalsförs.	Privatanställda tjänstemäns avtalsförs.
Änke/änkling/ sambopension*	Änke/änklingpension	Änke/änklingpension
Beräknas på den del av den avlidnas lön som ligger under taket ¹²	Saknas	Om den avlidna hade en lön över taket
Betalas ut i 6 mån (10 mån från 2003)		Livslång pension, men upphör vid omgifte
Bampension	Bampension	Bampension
Beräknas på den del av den avlidnas lön som ligger under taket	Saknas	Om den avlidna hade en lön över taket
Betalas ut till högst 20 års ålder	Tjänstegrupplivförsäkring	Tjänstegrupplivförsäkring

* sambo får pension om det finns gemensamma barn.

Statligt anställdas avtalsförs.

Kommun- och landstingsanställdas avtalsförs.

**Änke/änkling/
sambopension***

Betalas ut i 5 år. Upphör vid omgifte

**Änke/änkling/
sambopension***

Betalas ut i 5 år. Upphör vid omgifte

Extra pension, om den avlidna hade en lön över taket. Livslång, men upphör vid omgifte

2003 års regler: änke/änkling/
sambopension som betalas ut i 6 år

Extra pension om den avlidna hade en lön över taket. Betalas ut i 6 år

Barpension

Betalas ut till 20 års ålder

Extra pension, om den avlidna hade en lön över taket

Barpension

Betalas ut till 20 års ålder

Tjänstegrupplivförsäkring

Tjänstegrupplivförsäkring

Obligatorisk efterlevandepension efter en pensionär

Vad blir skyddet när den avlidna var ålderspensionär? I socialförsäkringen betalas omställningspension, men bara om den efterlevande är under 65 år.¹³ Den betalas inte ut till den som fyllt 65 år. Tjänstegrupplivförsäkringen försvinner när anställningen upphör.¹⁴ I övrigt ser villkoren lite olika ut i de olika avtalsförsäkringarna. För kommun- och landstingsanställda gäller efterlevandeförsäkringen enbart under tiden som anställd, inte som pensionär. Om dödsfallet inträffar när personen gått i pension betalas således ingen obligatorisk

¹² Omställningspensionen baseras på den avlidnas rätt till pension från socialförsäkringen. Enligt 2002 års regler kan omställningspension och särskild efterlevandepension utgå både som folkpension och ATP. Pensionen från ATP baseras på den avlidnas faktiska eller förväntade ATP. Från folkpensionen är hel efterlevandepension 90 procent av prisbasbeloppet. Från ATP är den 40 procent av den avlidnas ATP om det saknas pensionsberättigade barn. Gör det inte det är vuxenstödet 20 procent av den avlidnas ATP. Den som har låg eller ingen efterlevandepension från ATP kan få pensionstillskott. Lägsta möjliga omställningspension är 4 830 kronor per månad år 2002. Då måste regeln för hel pension vara uppfylld. Till det kommer eventuella bostadsbidrag. Minimnivån på det månatliga omställningsskyddet är ungefär samma som för ålderspensionär. Den högsta omställningspensionen, om det inte betalas ut barnpension, är 7 770 kronor per månad. Efterlevandepensionen innehåller både ett vuxenskydd och ett skydd till eventuella barn. Finns det pensionsberättigade barn är utbetalningarna till den vuxna lägre än om inga barnpensioner betalas ut.

Vid dödsfall som inträffar efter 1 januari 2003 gäller helt nya regler för det allmänna efterlevandeskyddet. Ersättningarna ska bestämmas av hur mycket den avlidna har hunnit betala in till det nya ålderspensionssystemet och vad man uppskattar att inbetalningarna hade blivit om dödsfallet inte inträffat. Det blir väsentligt svårare att i förväg veta hur stor omställningspensionen blir.

avtalsersättning till de efterlevande. För privatanställda tjänstemän däremot gäller efterlevandeskyddet även när den avlidne är ålderspensionär. Efterlevandepensionen beräknas på samma pensionsunderlag som ålderspensionen beräknas på och betalas livet ut om personen inte gifter om sig. Samma regler har statsanställda år 2002. I det nya (2003) pensionsavtalet för statsanställda betalas efterlevandepension i sex år efter en arbetstagare som vid dödsfallet hade ålderspension enligt avtalet, dock längst till arbetstagaren/pensionären skulle ha fyllt 75 år.

¹³ Bostadstillägget till pensionärer och lägre skatt kompenserar till stor del inkomstbortfallet när en i pensionärshushållet avlider (Lundkvist & Nyberg 2002).

¹⁴ Tjänstegrupplivförsäkringen för kommun- och landstingsanställda gäller under tid med särskild ålderspension före 65 år och i övrigt gäller den för ålderspensionärer dock längst till 67 års ålder.

2. HUR MYCKET?

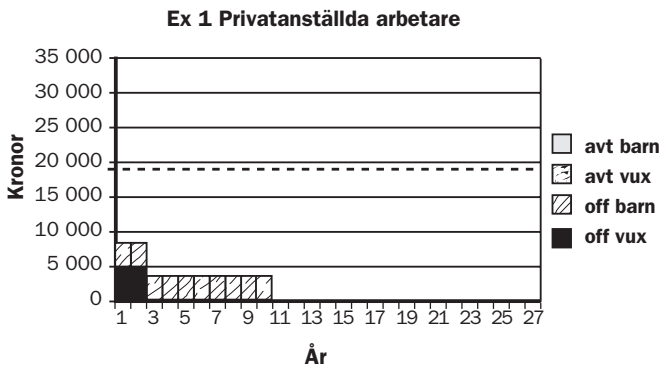
Hur stor är den obligatoriska efterlevandepensionen? Några typexempel

Det har vid det här laget framgått att reglerna är många och snåriga och att de beloppsmässiga skillnaderna mellan avtalsområdena är svåra att genomskåda. Vi låter några exempel belysa skillnaderna mellan avtalsområdena. Vi beräknar storleken på de obligatoriska efterlevandepensionerna i följande sex fall:

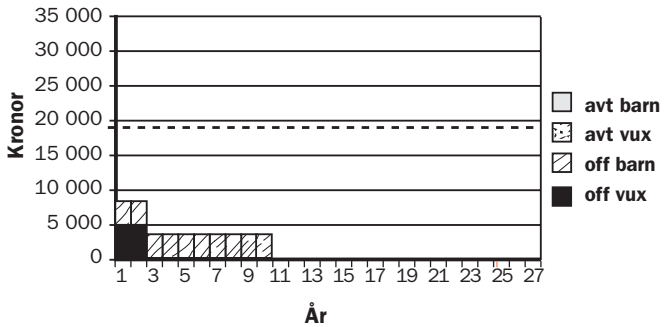
- 1 Efterlevandepension till en vuxen och ett barn som är 10 år då föräldern dör. Månadsinkomsten hos den som avlidit var 18 000 kr (2002), dvs under socialförsäkringstaket. Det motsvarar en årsinkomst på 5,7 prisbasbelopp
- 2 Efterlevandepension till en vuxen och ett barn som är 10 år då föräldern dör. Månadsinkomsten hos den som avlidit var 31 580 kr (2002), dvs över socialförsäkringstaket. Det motsvarar en årsinkomst på 10 prisbasbelopp
- 3 Efterlevandepension till en vuxen och två barn, 5 och 7 år gamla vid dödsfallet. Månadsinkomsten hos den som avlidit var 18 000 kr (2002)
- 4 Efterlevandepension till en vuxen och två barn, 5 och 7 år gamla vid dödsfallet. Månadsinkomsten hos den som avlidit var 31 580 kr (2002)
- 5 Efterlevandepension till änka/änkling/sambo till en pensionär. Den avlidna hade en ålderspension som var baserad på månadsinkomsten 18 000 kr
- 6 Efterlevandepension till änka/änkling/sambo till en pensionär. Den avlidna hade en ålderspension som var baserad på månadsinkomsten 31 580 kr.

Vi antar också att den efterlevande inte gifter om sig, och att den avlidna i exempel 1–4 är yngre än 55 år vid dödsfallet och i exempel 5–6 är 70 år vid dödsfallet. Vi jämför storleken på efterlevandepensionen i de fall den avlidna varit privatanställd arbetare, privatanställd tjänsteman, statsanställd, statsanställd men med 2003 års regler samt anställd i kommun eller landsting. Resultaten redovisas i nedanstående diagram. Dessa beskriver de månatliga utbetalningarna från social- och avtalsförsäkringen (exkl TGL) och hur de är fördelade på vuxen och barn. Den lodräta axeln i diagrammen anger månadslön i kronor och den vågräta vilket år efter dödsfallet som utbetalningen sker. Svart ruta står för offentlig efterlevandepension till vuxen, diagonalrandig för offentlig efterlevandepension till barn, spräcklig för avtalat obligatoriskt efterlevandeskydd till vuxen (exkl TGL) och grå ruta för avtalat obligatoriskt efterlevandeskydd till barn (exkl TGL). I diagrammen anges månadslönen hos den avlidna som en streckad linje.

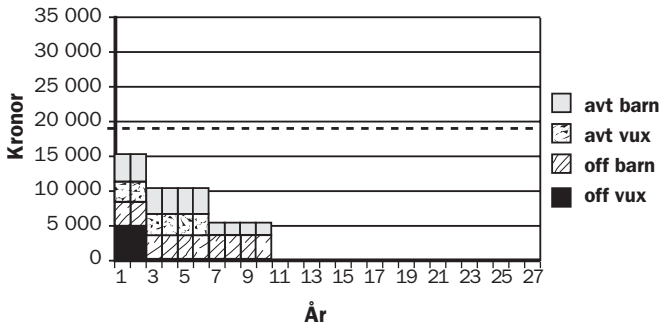
Diagram 1. Månatliga efterlevandepensioner från social- och avtalsförs. (exkl TGL), Exempel 1 (ett barn, inkomst under taket)

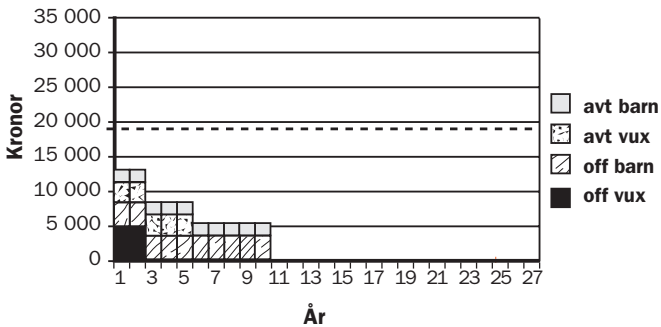
Ex 1 Privatanställda tjänstemän

Ex 1 Statligt anställda 2003 års regler

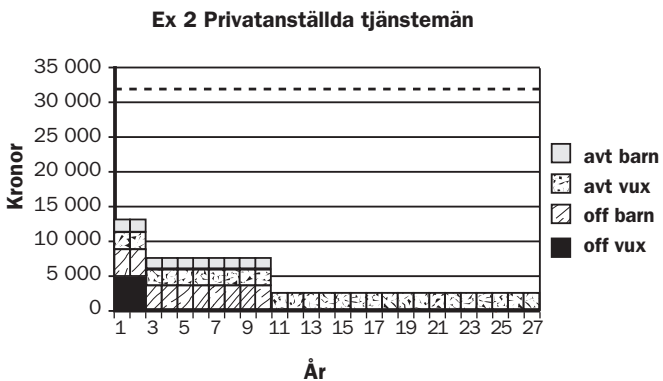
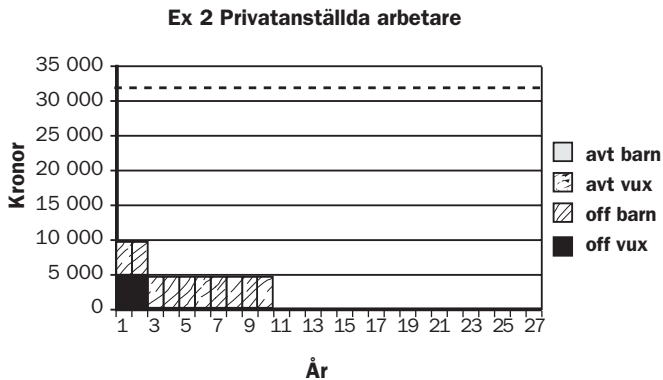
Ex 1 Kommun & landstingsanställda

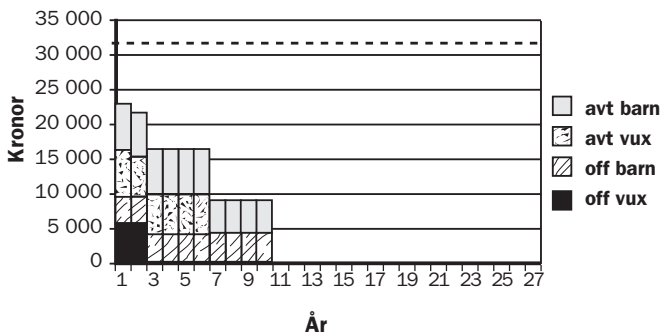
Anm: den streckade vågräta linjen visar månadslönen hos den avlidna

Källa: egna beräkningar.

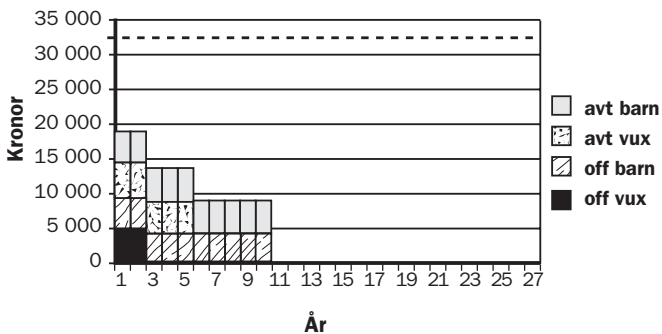
Diagram 2. Månatliga efterlevandepensioner från social- och avtalsförsäkringen (exkl TGL), Exempel 2 (ett barn, inkomst över taket)

Ex 2 Statligt anställda 2003 års regler

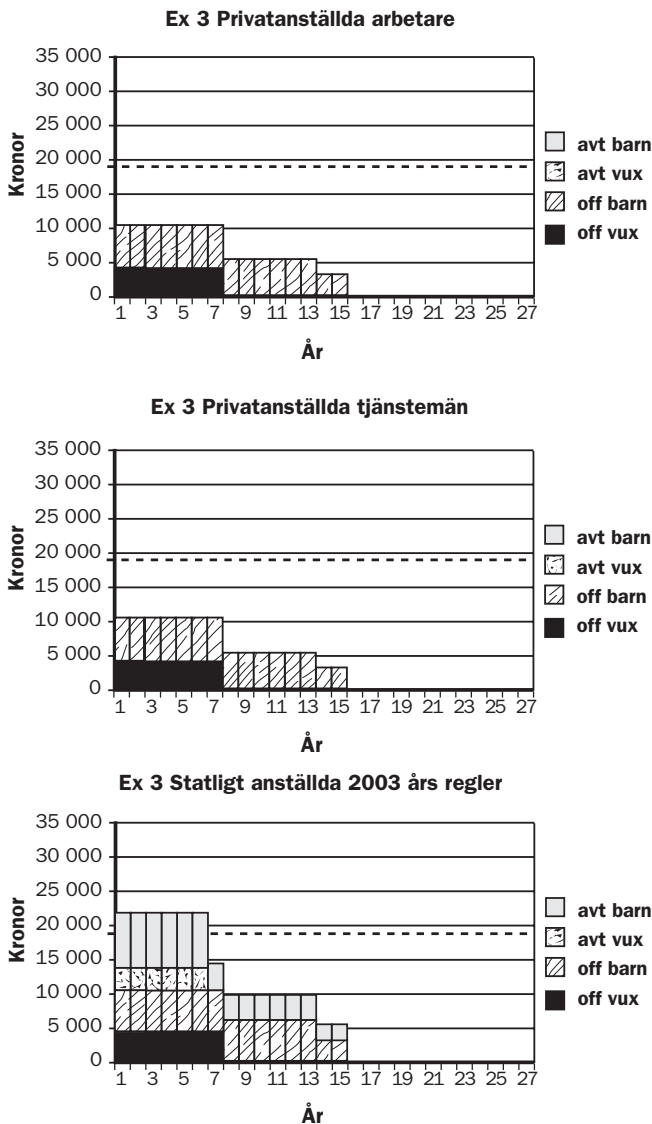
Ex 2 Kommun & landstingsanställda

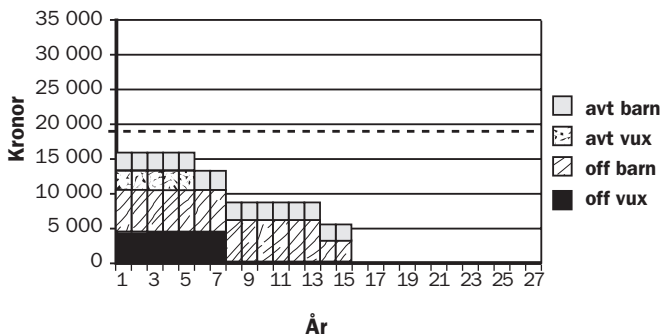
Anm: den streckade vågräta linjen visar månadslönen hos den avlidna

Källa: egna beräkningar.

Diagram 3. Månatliga efterlevandepensioner från social- och avtalsförsäkringen (exkl TGL), Exempel 3 (två barn, inkomst under taket)

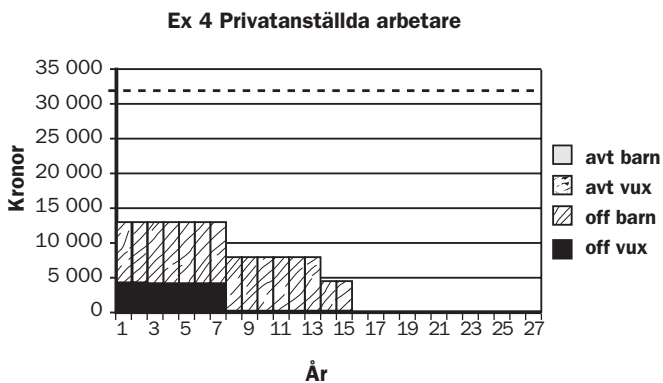
Ex 3 Kommun & landstingsanställda

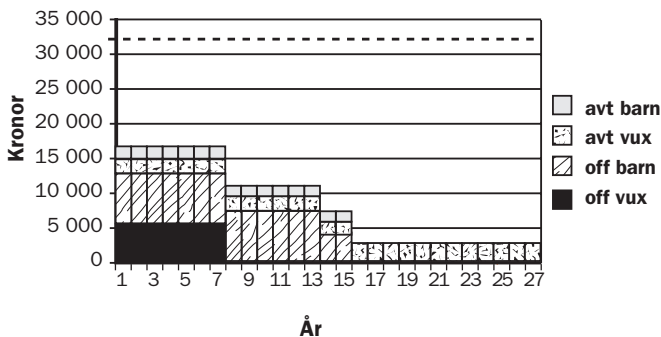
Anm: den streckade vågräta linjen visar månadslönen hos den avlidna

Källa: egna beräkningar.

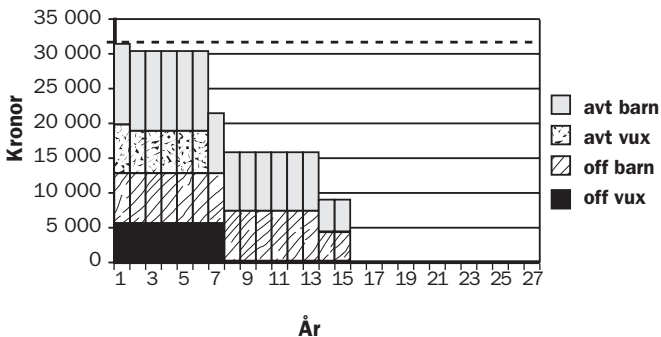
Diagram 4. Månatliga efterlevandepensioner från social- och avtalsförsäkringen (exkl TGL), Exempel 4 (två barn, inkomst över taket)

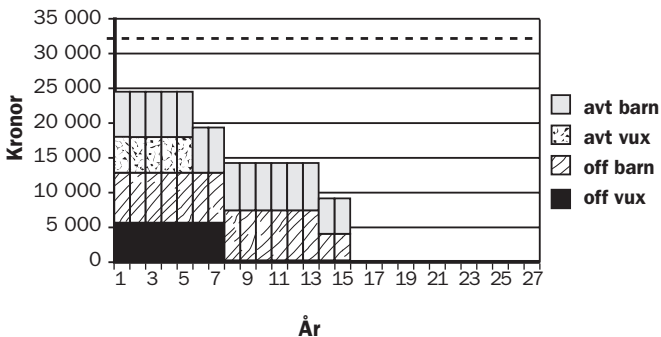
Ex 4 Privatanställda tjänstemän

Ex 4 Statligt anställda 2003 års regler

Ex 4 Kommun & landstingsanställda

Anm: den streckade vågräta linjen visar månadslönen hos den avlidna

Källa: egna beräkningar.

I exempel 1 och 2 får den vuxna omställningspension från socialförsäkringen i två år, i exempel 3 och 4 i sju år. I *exempel 1* (den avlidna hade ett barn och inkomst under taket), som beskrivs i diagram 1, är de sammanlagda utbetalningarna till barn och vuxen från socialförsäkringen 8 086 kr i månaden i två år och därefter 3 462 kr varje månad i ytterligare åtta år. Det skattefria engångsbeloppet från tjänstegrupplivförsäkringen (TGL) är 303 200 kr. TGL och socialförsäkringen är samma för samtliga kategorier i exemplet. Privatanställda arbetare har inget obligatoriskt efterlevandeskydd i sin avtalsförsäkring utöver tjänstegrupplivförsäkringen. Det har inte heller privatanställda tjänstemän i det här fallet när årslönen är mindre än socialförsäkringstaket. Efterlevande till den som var kommunalanställd får sammanlagt cirka 12 500 kr i månaden utöver TGL de första två åren efter dödsfallet, cirka 8 000 kr i månaden i tre år till och därefter drygt 5 000 kr i månaden i ytterligare fem år. Efterlevande till den som var statsanställd får sammanlagt utöver TGL cirka 15 300 kr i månaden de första två åren, sedan ungefär 10 600 kr i månaden i fyra år och drygt 5 000 per månad i ytterligare fyra år, allt enligt 2003 års regler.

Exempel 2 (den avlidna hade ett barn och inkomst över taket), där den avlidne hade en årslön större än socialförsäkringstaket, beskrivs i diagram 2. Nu är ersättningen från socialförsäkringen 9 792 kr i månaden de två första åren, därefter 4 485 kr i månaden i ytterligare åtta år. Efterlevande anhöriga till privatanställda arbetare får ingen efterlevandepension från avtalsförsäkringen. Men det får anhöriga till privattjänstemän och offentliganställda. Efterlevande till den privatanställda tjänstemannen får sammanlagt cirka 13 000 kr i månaden de första två åren, därefter cirka 7 600 kr varje månad i

åtta år och sedan 2 400 kr i månaden livet ut. I det nya pensionsavtalet för statsanställda som träder i kraft år 2003 försvinner den livslånga efterlevandepensionen. Efterlevande till den statsanställda får med 2003 års regler sammanlagt närmare 23 000 kr i månaden det första året, en dryg tusenlapp mindre i månaden det andra året, drygt 16 000 kr per månad i ytterligare fyra år och närmare 9 000 i månaden i fyra år till. Efterlevande till den som var anställd i kommun och landsting får cirka 19 000 kr per månad i två år, knappt 14 000 kr per månad följande tre år och sedan ungefär 9 000 kr i månaden i fem år till. Engångsbeloppet från TGL, lika för alla, är 303 200 kr.

Exempel 3 (den avlidna hade två barn och inkomst under taket) beskrivs i diagram 3. Här är ersättningen från socialförsäkringen cirka 10 700 kr/mån de första sju åren, därefter cirka 6 000 kr/mån i sex år och sedan ungefär 3 500 i två år till. Efterlevande till privatanställda arbetare och tjänstemän får ingen ersättning från den avlidnes avtalsförsäkring utöver TGL-beloppet som nu är 379 000. Efterlevande till statsanställda får de första sex åren drygt 21 000 kr i månaden från socialförsäkringen och avtalsförsäkringen tillsammans. Ersättningen från avtalsförsäkringen är då beräknad efter 2003 års regler. Därefter minskar ersättningen successivt, från dryga 14 000 kr per månad det sjunde året, drygt 9 500 per månad i därpå följande sex år till drygt 5 000 per månad i ytterligare två år (år 14 och 15). Efterlevande till den som var anställd i kommun eller landsting får sammanlagt cirka 16 000 i månaden i fem år, cirka 13 000 per månad i två år, cirka 8 500 i månaden i sex år och därefter drygt 5 000 per månad i två år.

I *exempel 4* (den avlidna hade två barn och inkomst över taket), som beskrivs i diagram 4, är det enbart efterlevande efter den privatanställda arbetaren som inte får ersättning utöver den från socialförsäkringen och TGL. Ersättningen till de efterlevande från socialförsäkringen är cirka 13 000 kr/mån i sju år, därefter närmare 8 000 kr/mån i sex år och ca 4 500 i ytterligare två år. Efterlevande till privatanställda tjänstemän får sammanlagt drygt 16 600 kr/mån de första sju åren, därefter ungefär 11 300 kr/mån i sex år, sedan cirka 7 600 kr/mån i två år och efter det 2 400 kr/mån livet ut. Efterlevande till offentligtanställda får mellan 24 000 och 32 000 kr/mån de första fem-sex åren. Beloppet varierar med avtalsområde. Det sjunde året efter dödsfallet är ersättningen cirka 19 000–21 500 kr/mån och de därpå följande sex åren cirka 14 000–16 300 kr/mån. Det fjortonde och femtonde året efter dödsfallet är ersättningen i det närmaste 9 000 kr/mån. Ersättningen till efterlevande till statsanställda är beräknad på 2003 års regler.

I *exempel 5* (den avlidna var pensionär och hade som aktiv haft en inkomst under taket) får den efterlevande ingen obligatorisk efterlevandepension, varken från socialförsäkringen eller från den avlidnas avtalsförsäkring.

I *exempel 6* (den avlidna var pensionär och hade som aktiv haft en inkomst över taket) får den efterlevande makan/maken till den privatanställda tjänstemannen och till den statsanställda efterlevandepension. Den betalas livet ut efter privattjänstemannen och den statsanställda enligt 2002 års regler, men i enbart fem år efter den statsanställda med 2003 års regler. Ersättningen är ca 2 400 kr/mån

efter den som varit privatanställd, något lägre efter den statsanställda (2003 års avtal).

I diagrammen är månadslönen hos den avlidna inritad som en vågrät linje. Det ger en uppfattning om kompensationsgraden. I *exempel 1* med relativt låg inkomst och ett barn är ersättningen till de efterlevande de första två åren 45 procent av den avlidnas inkomst när denne var privatanställd, 85 procent om den döda var statsanställd (2003 års regler) och 70 procent om han eller hon var kommun- eller landstingsanställd. I *exempel 3* med två barn och relativt låg inkomst är ersättningen de fem första åren 60 procent av den avlidnas inkomst då denna var privatanställd, cirka 120 procent om den döda var statsanställd (2003 års regler) och ungefär 90 procent om han eller hon var kommun- eller landstingsanställd. I *exempel 6* får änkan/änklingen en pension som motsvarar drygt 10 procent av den avlidnas ålderspension. Den avlidna hade i sitt yrkesaktiva liv varit antingen privattjänsteman eller statsanställd samt haft en inkomst över taket.

Om den ersättning som betalas ut från TGL skulle spridas ut jämnt över en 10-årsperiod blir kompensationsgraden högre än i ovanstående exempel där ersättningen från TGL inte är inkluderad. Tar vi hänsyn till att TGL inte beskattas och bortser från att det inestående beloppet förräntas så innebär inkluderandet av TGL att kompensationsgraden i exempel 1 (den avlidna hade ett barn och inkomst under taket) ökar med cirka 20 procentenheter och med något mer än 20 procentenheter i exempel 3 (den avlidna hade två barn och inkomst under taket). Detta illustreras nedan i tabell 7.

Tabell 7. Uppskattning av kompensationsgraden (inkl TGL) i några typfall

Den avlidnas yrkestillhörighet	Ersättningens andel av den avlidnas inkomst då inkomsten var 18 000 kr/mån och den avlidna hade två barn (Ex 3). Procent					Ersättningens andel av den avlidnas inkomst då inkomsten var 18 000 kr/mån och den avlidna hade ett barn (Ex 1). Procent		
	År 1–5	6–7	8–10	11–13	14–15	År 1–2	3–6	7–10
Privatanställd arbetare	85	85	60	35	35	65	40	40
Privatanställd tjänsteman	85	85	60	35	35	65	40	40
Statligt anställd (2003 års regler)	145	145–105	80	55	30	105	80	50
Kommun- och landstingsanställd	115	100	75	50	30	90	65–50	50

Av dessa exempel kan vi utläsa att

- huvudparten av utbetalningarna gäller barnen, med undantag för privat tjänstemännens avtalsförsäkring där änkan/änklingen får merparten av efterlevandeskyddet
- beloppen är olika stora beroende på avtalsområde, vid given inkomst hos den avlidna
- det enbart är efterlevande till privatanställda arbetare och relativt

- lågavlönade privattjänstemän som inte får någon automatisk ersättning (utöver TGL) från den avlidnas avtalsförsäkring
- änkan/änklingen får en livslång pension efter en högavlönad privattjänsteman och fick det också enligt 2002 års regler efter en högavlönad statsanställd (med 2003 års regler betalas pension i maximalt sex år, dock gäller särskilda bestämmelser under en övergång)
 - kompensationsgraden är högre i den offentliga sektorns avtalsförsäkringar än i den privata sektorns avtalsförsäkringar
 - i exemplet med två barn (5 och 7 år gamla) och inkomst under taket (18 000 kr/mån) så är den andel av den avlidnas lön som kompenseras med efterlevandepensioner (exkl TGL på cirka 380 000 kr) lägst 60 procent (privatanställd tjänsteman och privatanställd arbetare) och högst 120 procent (statsanställd) under de första sju åren efter dödsfallet, dvs mer än halva lönen, respektive mer än hela lönen. I exemplet med två barn och inkomst över taket (drygt 30 000 kr/mån) är den lägsta kompensationsgraden (exkl TGL) 40 procent (privatanställd arbetare) och den högsta 100 procent (statsanställd) under de första sju åren. I exemplet med ett barn (10 år gammalt) och inkomst under taket är den lägsta kompensationsgraden (exkl TGL på ungefär 300 000 kr) 45 procent (privatanställd tjänsteman och privatanställd arbetare) och den högsta 85 procent (statsanställd) de första två åren efter dödsfallet. Det är något mindre än halva lönen efter den privatanställda. I exemplet med ett barn och inkomst över taket är den lägsta kompensationsgraden (exkl TGL) 30 procent (privatanställd arbetare) och den högsta 70 procent (statsanställd) de första två åren
 - när ersättningen från TGL inkluderas och sprids ut jämnt över en

tioårsperiod, så höjs kompensationsgraden ganska väsentligt. I exemplet med ett barn och inkomst under taket är den lägsta kompensationsgraden nu 65 procent i stället för 45 de två första åren och i exemplet med två barn och inkomst under taket, 84 procent i stället för 60 de fem första åren

- kompensationsgraden är låg när den avlidna var pensionär.

Hushållets ekonomiska standard

De här konstruerade typfallen ger en bild av storleken på efterlevandepensionerna under samtliga år. Räkneexemplen visar både vad som betalas ut från socialförsäkringen och från den avlidnas avtalsförsäkring och hur mycket som barnen får respektive den vuxna får i efterlevandepension. Men räkneexemplena i diagram 1–4 visar inte hushållets verkliga ekonomiska standard. För att beskriva den måste t.ex. hänsyn tas till att bostadsbidragen kan förändras, ersättningen från TGL måste räknas in, liksom skatten dras ifrån och hänsyn tas till att konsumtionen hos olika hushållsmedlemmar har olika vikt. Detta har Riksförsäkringsverket nyligen gjort (se Lundkvist och Nyberg 2002). Deras studie ger följande bild:

Riksförsäkringsverket har gjort en serie beräkningar som visar hur ekonomin påverkas för familjer med och utan barn och i olika åldrar om en av makarna avlider. Dessa beräkningar baseras på typfall och verklig disponibel inkomst. Lundkvist och Nyberg (2002) jämför hushållets ekonomiska standard före och året efter det en av de vuxna i hushållet dött. Typfallen utgörs av barnfamiljer med olika inkomst, medelålders par utan hemmaboende barn och pensionärspar med olika ålder och inkomst. Samtliga barnfamiljer i studien har

två barn, som är fem och sju år gamla. För att kunna jämföra disponibel inkomst och ekonomisk köpkraft mellan olika typer av hushåll ges olika hushållsmedlemmars konsumtion olika vikt, där vuxna har en högre vikt än barn och äldre barn har en högre vikt än yngre barn. Den disponibla inkomsten divideras med den konsumtionsvikt som gäller för hushållsmedlemmarna tillsammans. Om en vuxen person i hushållet avlider så minskar antalet konsumtionsenheter. De vikter som används är desamma före som efter dödsfallet. Lundkvist och Nyberg påpekar att detta är korrekt under förutsättning att boendestandarden anpassats till att hushållet minskat med en vuxen person. Om familjen bor kvar i samma boende så tar bostadskostnaden en större andel av inkomsten än tidigare. Men samtidigt har deras boendestandard förbättrats. Lundkvist och Nybergs resultat sammanfattas i tabell 8. Tabellen visar hur stor den procentuella förändringen är i den disponibla inkomsten per konsumtionsenhet då den ena maken avlider jämfört med när båda levde. Tabellen visar förändringen ett år efter dödsfallet. I disponibel inkomst ingår lön, efterlevandeskydd från socialförsäkringen och den obligatoriska avtalsförsäkringen inklusive ersättning från tjänstegrupplivförsäkringen (TGL) (som är ett engångsbelopp men här är omräknat till en tioårig annuitet med 3 procents ränta) och offentliga transfereeringar (barnbidrag, bostadstillägg). Skatten är frändragen. Ett värde i tabellen under 100 innebär att den disponibla inkomsten per konsumtionsenhet minskar efter makens död och ett värde över 100 att den disponibla inkomsten per konsumtionsenhet ökar. Vi ser att barnfamiljer i alla inkomstlägen höjer sin ekonomiska standard om en av föräldrarna dör. De som förlorar pengar på att bli ensamståen-

de är medelålders par med medelinkomster. Den ekonomiska standarden är i hög grad beroende av vilken avtalsförsäkring den avlidna omfattas av.

Riksförsäkringsverkets studie visar att utbetalningarna från socialförsäkringen och avtalsförsäkringen tillsammans ger barnfamiljerna i studien en högre disponibel inkomst per konsumtionsenhet efter ena makens död än före. Bor familjen kvar i samma boende så tar visserligen boendekostnaden en större andel av inkomsten än tidigare, men samtidigt har boendestandarden förbättrats. Barnfamiljer kan med andra ord få det ekonomiskt bättre än tidigare.

Tabell 8. Sammanfattning av typfall, index för förändring av disponibel inkomst per konsumtionsenhet ett år efter dödsfallet i jämförelse med när båda lever

Typfall	Båda lever	Mannen avlider	Kvinnan avlider
Barnfamilj låg inkomst	100	147	141
Barnfamilj medelinkomst	100	127	147
Barnfamilj hög inkomst	100	113	133
Medelålders par med medelinkomster	100	77	94

Anm: Första vuxen har konsumtionsvikten 1,16, sammanboende person 2 har vikten 0,76, barn 11–17 år har vikten 0,76 och barn 4–10 år har vikten 0,66

Källa: Lundkvist och Nyberg (2002), tabell 1.

Det är egentligen bara under de allra första månaderna som änkan/änklingen/sambon får ersättning från socialförsäkringen. Det

offentliga efterlevandeskyddet, omställningspensionen, är normalt sex månader år 2002 (tio månader år 2003), men den förlängs så länge det finns barn som är under 12 år. Från avtalsförsäkringen betalas i förekommande fall efterlevandepension i åtminstone fem år. Det betyder att i typfallen ovan med barnfamiljer är utbetalningarna från socialförsäkringen och avtalsförsäkringen i stort sett oförändrade under flera år.

Vad gäller pensionärshushållens ekonomiska standard när den ena maken dör så tycks enligt Riksförsäkringsverkets studie bostadstillägget till pensionärer och lägre skatter till stor del kompensera inkomstbortfallet för dem med låga pensioner.

Nuvärdet av efterlevandepensionerna

Utbetalningarna till de efterlevande är störst de allra första åren efter dödsfallet. Vissa avtalsförsäkringar ger fortsatt hög ersättning i ytterligare några år, i andra är de årliga beloppen lägre men betalas i stället ut under en längre tid. I detta avsnitt jämför vi nuvärdet av utbetalningarna under samtliga år på olika avtalsområden.

Jämför vi det förväntade nuvärdet vid dödstillfället av pensionsutbetalningarna under samtliga år så kvarstår ändå skillnaderna mellan avtalsområdena. Utbetalningarna är störst till efterlevande till statsanställda och minst till efterlevande till privatanställda arbetare.

Nuvärdesberäkningarna utgår från ett antagande om att det är mannen som avlider samt att kvinnan då är 40 år gammal. Överlevelsetalen för kvinnor hämtar vi från SCB:s livslängdstabeller år 2000, barnen antas ha överlevelsetalet ett. Den reala diskonteringsräntan antas vara 2 procent. I tabell 9 visas det förväntade nuvärdet av den samlade änke/änklings- och barnpensionen i våra exempel

1–4. I exempel 1 (ett barn och inkomst under taket) är det förväntade nuvärdet ungefär 0,8 miljoner kronor för anhöriga till den privatanställda och mellan 1,1 och 1,3 miljoner kr för anhöriga till den offentliganställda. I exempel 4 (två barn och inkomst över taket) är det förväntade nuvärdet av efterlevandepensionerna 2,0 miljoner kr för anhöriga till den privatanställda arbetaren, 3,0 miljoner för anhöriga till den privatanställda tjänstemannen, 3,2 miljoner kr för anhöriga till den som var anställd i kommun- och landsting och 3,6 miljoner kr för anhöriga till den statsanställda (2003 års regler).

Tabell 9. Det förväntade nuvärdet av efterlevandeskyddet

Avtalsområde	Förväntat nuvärde av efterlevandeskyddet, miljoner kronor			
	Exempel 1 (ett barn, ink. under taket)	Exempel 2 (ett barn, ink. över taket)	Exempel 3 (två barn, ink. under taket)	Exempel 4 (två barn, ink. över taket)
Privatanställda arbetare	0,8	0,9	1,6	2,0
Privatanställda tjänstemän	0,8	1,8	1,6	3,0
Statligt anställda (2002 års regler)	1,1	2,1	2,0	3,2
Statligt anställda (2003 års regler)	1,3	1,8	2,4	3,6
Kommun- och landstingsanställda	1,1	1,7	2,2	3,2

3. VEM BETALAR?

Frivillig efterlevandepension i kollektivavtalen

De obligatoriska efterlevandepensionerna betalas ut utan att den avlidna behövt göra något aktivt för att teckna eller betala dem när han eller hon levde. Men det finns också ett frivilligt efterlevandeskydd både i avtalsförsäkringarna och i den offentliga premiepensionen. Detta är knutet till den individuella och fonderade delen av ålderspensionerna. I premiepensionen till exempel är det 2,5 procent av en individs pensionsgrundande inkomst som placeras i fonder, i privatanställda arbetares avtalspension är det 3,5 procent, i privatjänstemännens ITPK är det 2 procent, osv. För en del av pensionsavgiften kan den som vill i stället köpa en efterlevandeförsäkring till sin familj. Det betyder i så fall att gifta (sammanboende) män (kvinnor) betalar för skyddet till sin maka (make, sambo) i form av en lägre egen ålderspension.

Det finns två varianter av det frivilliga skyddet – familjeskydd och återbetalningsskydd – som båda betalas ut som pension till de närmast efterlevande. Familjeskyddet är en förutbestämd summa på ett eller två förhöjda prisbasbelopp per år i fem år. Dödsfallet måste ha inträffat senast det år den döda skulle ha fyllt 65 för att pengarna ska betalas ut. För familjeskyddet tas det ut en premie som minskar den summa som avsätts till ålderspensionen.

Den andra varianten, återbetalningsskydd, betalas också ut till de närmaste när den försäkrade dör. I det fallet är det det hopsparade pensionskapitalet som betalas ut – i regel under fem år – om perso-

nen dör innan han eller hon börjat ta ut pensionen. Om dödsfallet inträffar efter det att pensionen har börjat betalas ut, övergår utbetalningarna till förmånstagarna med samma belopp som den avlidne skulle ha fått. Ålderspensionen blir lägre för den som valt återbetalningsskydd.

I fonderade pensionssystem med individuella val är beslutet att ”inte välja” ofördelaktigt för dem som inte har några nära anhöriga. Icke-väljare i kommuner och landsting, och från år 2003 också statsanställda, kan automatiskt få ett skydd till efterlevande även om de inte har några nära anhöriga som kan få pengarna. Pengarna placeras då i en traditionell livförsäkring med återbetalningsskydd. Detta kostar pengar i form av en lägre ålderspension.

I den offentliga premiepensionen finns ett frivilligt ekonomiskt skydd till de närmaste efterlevande under pensionstiden. När man första gången ansöker om premiepensionen kan man välja ett skydd till efterlevande make/maka eller sambo. Efterlevandeskyddet innebär att månads pensionen räknas om till ett lägre belopp som betalas ut så länge någon av makarna lever. Ju yngre den andra maken är, desto lägre blir månadsbeloppet eftersom pensionskapitalet ska räcka under en längre tid.

Det är även tänkt att det i den offentliga premiepensionen ska kunna gå att välja ett efterlevandeskydd före pensioneringen. Frågan är under utredning (se nästa avsnitt). Skyddet föreslås bli utformat så att löntagarna väljer en pensionsnivå som är ett eller två inkomstbasbelopp per år. Avtalsförsäkringarnas frivilliga efterlevandeskydd sammanfattas i tabell 10.

Tabell 10. Frivilligt efterlevandeskydd i avtalsförsäkringens individuella del, 2002

Avtalsområde	Familjeskydd	Återbetalningsskydd
Privatanställda arbetare	Valbart. Kostar 504 kr/år och basbelopp	Valbart
Privatanställda tjänstemän (ITPK inom ITP-planen)	Valbart. Kostar 240 kr/år och basbelopp ^a	Valbart
Statligt anställda (2002 års regler)	Finns inte	Finns inte
Statligt anställda (2003 års regler)	Finns inte	Valbart. Icke-väljare får automatiskt ett återbetalningsskydd ^b
Kommun- och landstingsanställda	Finns inte	Valbart. Icke-väljare får automatiskt ett återbetalningsskydd ^b

^a Beloppen avser 2002 års regler. För 2004 gäller att familjeskyddet efter privatanställda tjänstemän med ITPK har dubblerats från 240 kronor till 480 kronor per förhöjt prisbasbelopp.

^b Om man inte väljer vilket försäkringsbolag som ska förvalta ens pensionspengar placeras pengarna i en traditionell livförsäkring med återbetalningsskydd. Det görs oberoende av om personen har några anhöriga eller inte.

Dessutom kan makar frivilligt föra över premiepensionsrätt, som tjänas in under ett år till den andra maken.¹⁵ Sambor har inte denna möjlighet, bara pensionsrätt som tjänas in under äktenskapet/partnerskapet får föras över. Överföringen sker, efter första årets anmälan, år från år tills makarna gemensamt, eller någon av dem, anmäler att den ska upphöra. Vid skilsmässa upphör överföringen automatiskt. Pensionsrätten minskar med 14 procent vid överföringen, men den påverkar inte garantipensionen för någon av parterna. (Den beräknas som om någon överföring av premiepension aldrig gjorts.)

Det finns emellertid vissa problem med frivilliga försäkringar. Det finns de som avsiktligt avstår från försäkringen därför att de räknar med andra människors hjälpverksamhet om de drabbas (sk fripassagerare). En annat problem är att vissa personer ställs utanför genom ofördelaktigt urval (s.k. adverse selection).¹⁶ Detta beskrivs i nästföljande avsnitt.

”Adverse selection” i den frivilliga försäkringen

I en privat individuell försäkring bestäms premien för efterlevandeskydd av risken för dödsfall, ersättningsnivån, antalet förmånstagare och hur lång tid ersättning ska betalas ut (plus kostnader för administration, marknadsföring o dyl). Ålder, kön och hälsotillstånd, är exempel på faktorer som påverkar dödsrisken. Försäkringsavgiften/premien ska så väl som möjligt återge den individuella risken och därmed den troliga framtida kostnaden för försäkringsgiva-

¹⁵ Tanken är att den som ger bort premiepensionen på det sättet kan fördela pensionsinkomsterna inom familjen, till exempel till den som arbetar deltid eller av andra skäl har lägre lön. Det är än så länge drygt 6 000 personer som utnyttjat möjligheten att ge bort sin pension.

¹⁶ Ibland används termen ”moturval”.

ren. Den som har hög risk att drabbas betalar mer för samma skydd än den som har låg risk. När det är frivilligt att teckna en försäkring eller när det finns flera konkurrerande försäkringar måste dessa i sin premiesättning ta hänsyn till variationer i risker mellan försäkrings-tagarna. Skulle en och samma premie tas ut skulle gruppen med låg risk få betala ett för högt pris (ett pris som överstiger värdet av den förväntade förlusten för gruppen) medan gruppen med den högre risken skulle betala ett för lågt pris. Effekten av detta för försäkrings-företaget skulle sannolikt bli att individer med hög risk skulle svara för en relativt stor efterfrågad kvantitet försäkringstjänster. Den efterfrågade kvantiteten skulle på motsvarande sätt bli relativt liten för lågriskgruppen. Försäkringsföretaget skulle alltså med en enhetlig premie tendera att dra till sig ett ogynnsamt sammansatt försäkrings-kollektiv. Utbetalningarna blir större än vad som svarar mot de inbetalda premierna, eftersom dessa är baserade på hela gruppens genom-snittliga risk. (Se Edebalk, Ståhlberg och Wadensjö 1998.)

I de privatanställda arbetarnas avtalsförsäkring finns en frivillig efterlevandeförsäkring. Den som vill ha ett sådant efterlevandeskydd betalar för det. Premien tas från de pengar som ska betalas in till avtalspensionen som i så fall blir lägre än vad den skulle bli utan efterlevandeförsäkring. Men till skillnad från privata individuella försäkringar krävs ingen hälsoprövning vid nyinträde. De som har svag hälsa och därigenom högre dödlighet än genomsnittet kan på den privata marknaden bli tvungna att betala mer än de som är relativt friska, eftersom premien bestäms av risken för dödsfall. Dessa väljer sannolikt det frivilliga efterlevandeskyddet i avtalsförsäkring-en i större utsträckning än andra. Risken finns också att försäkrings-tagare som inte får en försäkring någon annanstans tecknar avtals-

försäkringen. De med låg risk kan hitta billigare försäkringar på den privata marknaden eller avstå från att försäkra sig. Familjeskyddet i de privatanställda arbetarnas avtalsförsäkring hade år 2000 ett underskott på 10 miljoner kronor (Dagens Nyheter 010822). Då hade ungefär 75 000 valt att teckna sig för försäkringen som infördes 1998. De äldre som löper högst risk att dö hade tecknat försäkringen, medan de som var unga och friska valt att stå utanför (Pensioner & Förmåner 9/2002 sid 6).

Det finns ett riksdagsbeslut på att införa ett liknande frivilligt skydd i den lagstadgade premiepensionen. Frågan utreds för närvarande.

Det här fenomenet som går under namnet *adverse selection* är ett skäl till att ha obligatoriska försäkringar. Då kan nämligen premien sättas lika för alla. Andra skäl till obligatorisk försäkring kan vara önskan att skydda den svagare parten, i det här fallet oftast kvinnan.

Vem betalar den obligatoriska efterlevandepensionen?

Gifta män (kvinnor) betalar sin makas (makes) änkepension när den är frivillig – men vem betalar änke(änklings)pensionen när den är obligatorisk?

För att kunna svara på den frågan resonerar vi på följande sätt: Vad är alternativet till ett obligatoriskt efterlevandeskydd? Om den obligatoriska efterlevandepensionen inte fanns, så skulle paret på egen hand behöva trygga försörjningen för den överlevande makan/maken och deras gemensamma barn. I en privat försäkring bestäms premien dels av ersättningsbeloppets storlek dels av sannolikheten att händelsen man försäkrat sig mot ska inträffa. Den som har hög risk att drabbas av dödsfall betalar en högre premie än den

som har låg dödsrisk och ett högt ersättningsbelopp kostar mer än ett lågt. I den obligatoriska försäkringen är i de flesta fall det totala ersättningsbeloppet större när försäkringstagaren har många anhöriga som ska ha ersättning under lång tid än när det omvända gäller. Om samma ersättningsvillkor skulle gälla i den privata försäkringen skulle sålunda premien vara högre för den med många och under lång tid ersättningsberättigade anhöriga. När försäkringen är privat så betalar den som inte har några anhöriga ingenting, dvs han eller hon köper ingen efterlevandeförsäkring.

Om löntagarna skulle köpa en privat efterlevandeförsäkring som gav samma förmåner till efterlevande vuxna och barn som nuvarande obligatoriska offentliga försäkring och avtalsförsäkring tillsammans, så skulle den procent av lönen de betalade till försäkringen vara olika stor för olika kategorier av löntagare. Hur stor skillnaden skulle vara framgår av tabell 11 och 12. Där har den försäkringsmässiga premien beräknats för en efterlevandeförsäkring som ger samma ersättning till efterlevande vuxna och barn som den obligatoriska försäkringen (den offentliga och den avtalade tillsammans) gör.¹⁷ Så mycket skulle i princip behöva betalas för en privat försäkring med samma förmåner. När det försäkringsmässiga värdet har beräknats har hänsyn tagits till skillnader i ålder, kön, inkomst, socioekonomisk grupp, civilstånd, antal barn, maka/makes ålder och ersättningsregler. Dödsrisken har bestämts utifrån ålder och kön – skillnader i hälsotillstånd har inte beaktats. Kostnader för admi-

¹⁷ Den försäkringsmässiga premien har beräknats i Selén och Ståhlberg (2001). Deras studie baseras på ett representativt urval av befolkningen på 6 500 individer. Se även Ståhlberg (2002).

nistration, marknadsföring o dyl är inte inkluderade. Beräkningarna avser år 1995.¹⁸

Skattningarna visar för det första att det på detta sätt beräknade försäkringsmässiga värdet av det obligatoriska avtalskyddet motsvarar 1–1,5 procent av lönen i genomsnitt och att det försäkringsmässiga värdet av det lönerelaterade efterlevandeskyddet i socialförsäkringen motsvarar ungefär 0,5 procent av lönen.

För det andra finns det påtagliga skillnader mellan olika löntagargrupper, mellan kvinnor och män och mellan dem som har familj och dem som inte har det. Det försäkringsmässiga värdet av skyddet är större räknat i procent av lönen för tjänstemän än för arbetare, större i statlig sektor än i övriga sektorer, större för män än för kvinnor samt ökar med åldern och antalet minderåriga barn. Det är störst för den som är gift och både har många barn och en lön över socialförsäkringstaket.

Till exempel skulle en genomsnittlig manlig statstjänsteman (2002 års regler) behöva betala nästan 3 procent av sin lön i en privat försäkring¹⁹ för det efterlevandeskydd (utöver grundskyddet i socialförsäkringen) han idag har till sin familj. Det framgår av tabell 11. I tabell 12 kan vi se att en genomsnittlig statstjänsteman som är gift, har barn och vars årslön är högre än socialförsäkringstaket skulle behöva betala nästan 5 procent av sin lön för försäkringsskyddet.

¹⁸ 1995 hade privatanställda tjänstemän och statligt anställda vars inkomster var högre än socialförsäkringstaket ett obligatoriskt efterlevandeskydd i sin avtalsförsäkring. Alla statsanställda hade därutöver ett obligatoriskt femårigt efterlevandeskydd. Det hade också anställda i kommuner och landsting.

¹⁹ Administrationskostnaderna är inte inkluderade.

En genomsnittlig kvinnlig statstjänsteman skulle behöva betala drygt 1 procent på sin lön för efterlevandeskyddet till sin familj. Skillnaden beror på flera faktorer. Risken för dödsfall är lägre för kvinnor än för män. Kvinnor är också i regel gifta med män som är några år äldre än de själva och som har en lägre förväntad livslängd än kvinnor (har särskild betydelse i de fall änke/änklingspensionen varar livet ut). Kvinnors löner är i genomsnitt lägre än mäns, varför ersättningsbeloppet från kvinnor i genomsnitt är lägre än det från män.²⁰

Jämförelsen med en privat försäkring använder vi för att illustrera vad olika grupper ”vinner” respektive ”förlorar” på att efterlevandeförsäkringen inte finansieras som en privat försäkring med skilda individuella premier, utan med en ”enhetlig premie”. Alla inom ett och samma avtalsområde får i princip avstå samma procentsats av sin lön för att finansiera efterlevandeskyddet. Det betyder att gifta personer med många små barn betalar mindre än om försäkringen hade varit privat med samma ersättningsvillkor som i den obligatoriska och ogifta personer utan barn får betala mer än de skulle behöva göra med en privat försäkring. Det betyder att inte bara socialförsäkringen utan också den obligatoriska avtalsförsäkringen omfördelar inkomster från ogifta till gifta (sambo) och från dem med få eller inga barn till dem som har många barn.

²⁰ I Selén och Ståhlberg (2001) skattas det försäkringsmässiga värdet av efterlevandeskyddet för olika kategorier. Den statistiska analysen bekräftar att värdet är störst för män, tjänstemän, statligt anställda (2002 års regler), äldre, gifta och de som har minderåriga barn.

Tabell 11. Den premie som löntagaren skulle behöva betala för en privat fentliga (inkomstberoende) försäkring och avtalsförsäkring tillsammans.

Kategori	Män	Kvinnor	Ålder 18–27	Ålder 28–40
Arbetare				
Statlig	1,8	(0,8)	(0,2)	1,5
Kommunal	1,9	1,1	0,3	1,3
Privat	1,3	0,7	0,3	1,1
Tjänstemän				
Statlig	2,7	1,2	0,2	1,5
Kommunal	2,1	1,1	0,2	1,2
Privat	2,0	0,9	0,2	1,3

Anm: Parentes betyder att antalet observationer är mindre än 20.

Källa: Selén och Ståhlberg (2001).

Tabell 12. Den premie som löntagaren skulle behöva betala för en privat fentliga (inkomstberoende) försäkring och avtalsförsäkring tillsammans.

Kategori	Årslönen är högre än taket
Arbetare	
Statlig	(3,7)
Kommunal	(1,3)
Privat	1,9
Tjänstemän	
Statlig	3,3
Kommunal	2,2
Privat	2,3

Anm: Parentes betyder att antalet observationer är mindre än 20.

Källa: Selén och Ståhlberg (2001).

försäkring med samma efterlevandeskydd som nuvarande obligatoriska of-
 Procent av lönen, genomsnittsvärden

Ålder 41–50	Ålder 51–64	Inga barn	Ett barn	Två eller fler barn
(2,4)	(1,7)	0,9	(1,2)	(3,1)
1,3	1,6	0,8	1,1	1,9
1,5	1,6	0,6	1,3	2,4
2,4	2,4	1,1	1,9	3,9
1,6	1,5	0,9	1,2	2,4
2,0	2,0	0,9	1,7	2,8

försäkring med samma efterlevandeskydd som nuvarande obligatoriska of-
 Procent av lönen, genomsnittsvärden

Årslönen är lägre än taket	Gift med barn och en årslön högre än taket
1,3	(3,8)
1,2	(1,4)
1,1	3,1
1,6	4,7
1,3	3,7
1,2	3,4

Familjens ansvar eller löntagarkollektivets?

Riksförsäkringsverkets studie av olika hushålls ekonomiska standard sedan mannen eller kvinnan avlidit visar att typfamiljen med små barn kompenseras till närmare 100 procent. Den får ungefär samma eller mer att leva på jämfört med om båda föräldrarna hade levat. Kompensationen är hög så länge barnen är små. Familjer med tonårsbarn får mindre pengar. I våra räkneexempel med två barn motsvarar utbetalningarna från socialförsäkringen och den obligatoriska avtalsförsäkringen tillsammans 60 till 140 procent av medel(låg) inkomsttagarens lön. (Andelen blir lägre för höginkomsttagaren.) I Riksförsäkringsverkets beräkningar tillkommer bostadsbidrag och barnbidrag.

Ett samhälle som förespråkar enförsörjarhushåll (familjemodellen) har som framgått i tidigare avsnitt motiv till att offentligt subventionera änkepensioner. Den svenska politiken vill uppmuntra till ekonomiskt självförsörjande kvinnor och män, vilket kan motivera avsaknaden av traditionella änke- och änklingspensioner i socialförsäkringen (individmodellen). Däremot finns i båda modellerna flera motiv till barnpensioner, fördelningspolitiska såväl som samhälls-ekonomiska.

Även om vuxna personer förväntas arbeta och kunna försörja sig själva, så kan det finnas en efterfrågan på ekonomiskt skydd vid dödsfall till efterlevande make/maka/sambo och också ett ekonomiskt skydd utöver socialförsäkringens till eventuella barn. Det faktum att de flesta avtalsförsäkringar har ett obligatoriskt efterlevandeskydd kan tyda på detta. Änkan/änklingen/sambon kan önska behålla en konsumtionsstandard som inte alltför mycket avviker

från den tidigare. Makarna kan ha kommit överens om en arbetsfördelning där den ena parten (oftast kvinnan) har huvudansvaret för barn och hem. Då skyddar en efterlevandepension mot risken för en kraftigt försämrad standard i händelse av den andres död. För den som gått i pension är möjligheterna att förbättra den egna inkomsten vid makens/makans död mycket små.

Efterlevandeskyddet i kollektivavtalen kan vara obligatoriskt eller frivilligt. Det obligatoriska är kopplat till den förmånsbestämda delen av ålderspensionen och det frivilliga till den avgiftsbestämda delen med individuella fonder. Vi har sett att den obligatoriska avtalsförsäkringen är inkomstomfördelande och att omfördelningarna är av något udda natur. Den omfördelar inkomster främst till välavlönade äldre män gifta med betydligt yngre kvinnor och som har flera små barn. Deras premie skulle vara väsentligt högre i en privat försäkring med samma ersättningsvillkor, eftersom premien i en privat försäkring varierar med ersättningsbelopp och risk. Inom varje avtalsområde poolas i stället riskerna. Det resulterar i att ensamstående och familjer med få förmånsberättigade efterlevande subventionerar familjer där antalet förmånsberättigade personer är flera och att unga småbarnsföräldrar subventionerar de småbarnsföräldrar som är relativt gamla.

I den frivilliga avtalsförsäkringen betalar den som vill ha ett efterlevandeskydd till sin familj själv för detta genom att den egna ålderspensionen blir lägre än vad den annars skulle bli. Ensamstående män och kvinnor betalar inget, eftersom de väljer bort efterlevandeförsäkringen och får följaktligen en högre ålderspension än sina gifta motparter som valt att också betala för ett efterlevandeskydd.

Majoriteten avtalspensioner har förändrats radikalt sedan senare halvan av 1990-talet. De har följt socialförsäkringen i spåren och gjorts om från förmånsbestämda till avgiftsbestämda system. Avtalspensionen för privatanställda arbetare, anställda i kommuner och landsting och från år 2003 också för statligt anställda är avgiftsbestämda fonderade system med individuella konton. De nya systemen fasas in under en övergångsperiod. Fullt utbyggda system kan erbjuda adekvata familjeskydd och återbetalningsskydd. Om skyddet till familjen är frivilligt så låter en del bli att köpa det. Det är en erfarenhet från t.ex. företagsanknutna pensioner i USA, och som där lett till att s.k. ”joint survivor benefits” har gjorts obligatoriska, men kan väljas bort med båda makarnas samtycke. När t.ex. en gift man går i pension köper han en gemensam ”annuitet” för det ackumulerade pensionskapitalet. Hans egen pension blir då lägre än annars, eftersom en del av pengarna reserveras till en änkepension.

4. DISKUSSIONSPUNKTER

Varför informerar inte fack, arbetsgivare, myndigheter och försäkringsbolag bättre?

Vad händer med ekonomin om man blir änka eller änkling, eller om sambon skulle avlida? Många känner inte till att de som löntagare har ett obligatoriskt skydd till sin familj också i sin avtalsförsäkring. Beloppen är dessutom olika stora beroende på avtalsområde. Den som inte vet om han eller hon har ett fullgott skydd till sina anhöriga får svårt att avgöra om det behövs kompletterande privata försäkringar. Även om man vet att man har en försäkring så är beloppen från de obligatoriska förmånsbestämda efterlevandepensionerna svåra att bestämma i förhand. Det frivilliga efterlevandeskyddet som är knutet till den avgiftsbestämda pensionen har inte det problemet. Det finns dock ett klart behov av upplysning från fack, arbetsgivare, myndigheter och försäkringsbolag.

Ålderspensionen har samma informationsproblem, vilket har beskrivits i en tidigare studie från Pensionsforum (Granqvist och Ståhlberg 2002). För att komma till rätta med detta har Riksförsäkringsverket tillsammans med PPM och Försäkringsförbundet påbörjat ett arbete med att försöka samordna källorna för de olika ålderspensionssystemen. I framtiden är det meningen att individen själv ska kunna få information om alla delar i sin totala pension, som offentlig pension, avtalspension, individuell tjänstepension och också eget privat pensionssparande. Under 2004 ska var och en med hjälp av Internet kunna ta reda på ungefär hur mycket han eller hon får i ålderspension från det allmänna systemet och från avtalsystemen. På samma sätt skulle informationen om efterlevan-

depensionerna kunna förbättras. Den pensionsportal som nu färdigställs vad gäller ålderspensionen skulle kunna byggas ut till att omfatta också individens olika efterlevandepensioner om maken/makan/sambon skulle avlida.

Är efterlevandeskyddet tillräckligt?

Socialförsäkringen betalar ut barnpension om någon av föräldrarna dör och den vuxna får en omställningspension. Privatanställda tjänstemän med inkomster över socialförsäkringstaket, statligt anställda och anställda i kommun och landsting har dessutom ett obligatoriskt förmånsbestämt skydd till sina anhöriga i sin avtalsförsäkring. Beloppet beror av den avlidnas inkomst. Det är bara privatanställda tjänstemän med inkomster under taket och privatanställda arbetare som inte har ett liknande skydd. Samtliga avtalsförsäkringar betalar också ut ett engångsbelopp vid dödsfall. Det finns även ett frivilligt skydd till efterlevande vuxen och barn i både avtalsförsäkringarna och den offentliga premiepensionen.

Huvudparten av utbetalningarna gäller barnen, med undantag för privat tjänstemännens obligatoriska avtalsförsäkring där änkan/änklingen får merparten av efterlevandeskyddet. Sambon till en privat tjänsteman får ingenting därifrån.

Det är tveksamt om det behövs ett ytterligare skydd utöver det som redan finns i det offentliga systemet och i avtalssystemen. I våra typfall är den samlade obligatoriska efterlevandepensionen under flera år lika stor eller större än lönen hos den avlidna när det finns mer än ett mindre barn i familjen och den döda var offentliganställd med en inkomst under socialförsäkringstaket. Efterlevande till tjänstemän i den privata sektorn med en inkomst under taket och till

arbetare i privat sektor får mindre än hela, men i de flesta fall mer än halva lönen hos den avlidna. Men om den avlidna varit huvudförsörjare i en familj med barn, så är en kompensationsgrad på 50 procent inte alltid tillräcklig för att medelinkomsten per person i hushållet ska vara lika stor som före dödsfallet. Det normala är emellertid att jämföra disponibel inkomst per konsumtionsenhet, inte medelinkomst per person. Olika personer i hushållet antas ha olika konsumtionsvikt, t.ex. har barn lägre vikt än vuxna. Med disponibel inkomst menas att barnbidrag och liknande har lagts till och skatten dragits ifrån. När vi tar hänsyn till detta så får typiska barnfamiljer en högre disponibel inkomst per konsumtionsenhet efter ena makans död än före. Bor familjen kvar i samma boende så tar visserligen boendekostnaden en större del av inkomsten än tidigare, men samtidigt har boendestandarden förbättrats.

Alla som vill kan också välja ett frivilligt skydd både i den offentliga premiepensionen och i de avgiftsbestämda avtalspensionerna. Det är särskilt betydelsefullt för privatanställda tjänstemän med låga inkomster och privatanställda arbetare, eftersom deras avtalsförsäkring inte innehåller något obligatoriskt efterlevandeskydd. Kanske skulle det frivilliga skyddet i den offentliga premiepensionen behöva göras obligatoriskt?

Fungerar ett frivilligt efterlevandeskydd?

När en försäkring är frivillig finns det de som avsiktligt avstår från att köpa försäkringen. I stället förlitar de sig på att samhället i alla fall måste ta hand om de efterlevande. Problemet är att de därmed undandrar sig kostnadsansvar. Det undviker man med en obligatorisk försäkring. I en obligatorisk försäkring kan också premien/

avgiften sätts lika för alla, något som är svårt när försäkringen är frivillig, eftersom det ställer till problem med så kallat ofördelaktigt urval. Andra skäl till obligatorisk försäkring kan vara önskan att skydda den svagare parten, i det här fallet kvinnan. Är det frivilligt att försäkra sina anhöriga är det sannolikt en hel del som avstår från att göra det. Eftersom kvinnan i allmänhet har lägre inkomst än mannen och oftast överlever mannen drabbas hon mest av avsaknaden av ett sådant skydd.

Behöver det obligatoriska efterlevandeskyddet förändras?

Avtalsförsäkringarna har kommit till i förhandlingar mellan arbetsmarknadens parter. Avtalsförsäkringens obligatoriska efterlevandeskydd avser främst högre tjänstemän. Det har en lite udda fördelningsprofil. Giftna löntagare och de som har barn gynnas framför ensamstående. Avtalsförsäkringens frivilliga efterlevandeskydd däremot varken gynnar eller missgynnar någon grupp. Det finns ett sådant skydd i de nya avgiftsbestämda avtalspensionerna, liksom i premiepensionen. Om efterlevandeskyddet i premiepensionen gjordes obligatoriskt skulle anhöriga till privatanställda tjänstemän med inkomster under socialförsäkringstaket och till privatanställda arbetare, vilka idag är de som är minst skyddade ekonomiskt vid ett dödsfall, få ett större skydd. Ett obligatorium skulle kunna ha en bestämmelse om undantag om båda parterna är överens om detta.

I premiepensionen kan idag giftna personer begära att få dela på intjänad pensionsrätt. Delningen är frivillig och omfattar inte inkomstpensionen. Obligatorisk delning både i inkomstpensionen och premiepensionen skulle kunna innebära en väsentlig förstärkning av skyddet till efterlevande pensionär.

APPENDIX

Änkepension enligt övergångsbestämmelser (år 2002)

Änkepensionen togs bort 1990, men det finns övergångsbestämmelser som gör det möjligt för vissa att få änkepension nu också. De förmånligaste reglerna har änkor som är födda 1929 eller tidigare. De som är födda 1930 till 1944 har mindre förmånliga regler och för dem som är födda 1945 eller senare beräknas änkepensionen på det minst förmånliga sättet (*Se tabellen på nästa uppslag*).

Försäkring	Förmånstagare
Änkepension från folkpensionen, kvinna född 1944 eller tidigare	Kvinna som den 31 dec 1989 var gift/sambo* med den avlidna, och de varit gifta/sambo* i minst 5 år eller hon har barn under 16 år hemma
Änkepension från folkpensionen, kvinna född 1945 eller senare	Kvinna som den 31 dec 1989 var gift/sambo* med den avlidna, och har barn under 16 år hemma eller har fyllt 36 och varit gift/sambo* i minst 5 år
Änkepension från ATP, kvinna född 1930–1944	Kvinna som den 31 dec 1989 var gift med den avlidna, och om de varit gifta i minst 5 år och äktenskapet ingåtts senast den dag mannen fyllde 60 eller makarna har barn tillsammans
Änkepension från ATP, kvinna född 1929 eller tidigare	Som för kvinna född 1930–1944
Änkepension från ATP, kvinna född 1945 eller senare	Som för kvinna född före 1945

* med sambo menas att kvinnan och mannen som bor tillsammans har eller har haft barn tillsammans eller tidigare varit gifta med varandra.

Belopp	Varaktighet
<p>Hel änkepension om hon fyllt 50 år vid dödsfallet eller det finns barn under 16 år. Hel änkepension lika stor som omställningspensionen från folkpensionen</p>	<p>Upphör då hon får egen pension, gifter om sig, registrerar partnerskap, blir sambo*</p>
<p>Folkpension betalas ut i förhållande till det antal år för vilka den avlidna har tillgodoräknats ATP-poäng t.o.m. år 1989</p>	<p>Som ovan</p>
<p>Om det inte finns barn som är berättigat till barnpension är änkepensionen 40 % av makens ATP (faktisk el förväntad), annars 35 %. Får änkepension från ATP fram till ålderspensioneringen. Därefter samordnas änke- och ålderspensionen. Garantiregel: änke- och ålderspensionen måste tillsammans uppgå till ett visst minsta belopp av makarnas sammanlagda tilläggspension.</p>	<p>Upphör vid omgifte/ registrerat partnerskap</p>
<p>Som ovan, men behåller änkepensionen från ATP även efter det att ålderspension börjat betalas ut</p>	<p>Som för kvinna född 1930–1944</p>
<p>Om det inte finns barn som är berättigat till barnpension är änkepensionen 40 % av makens ATP, annars 35%. Vid beräkning av den avlidnes ATP får endast år med ATP-poäng t.o.m. 1989 räknas med. Änke-ATP betalas enbart ut till den del den överstiger ATP i form av omställningspension eller särskild efterlevandepension. Vid ålderspensioneringen betalas änke-ATP bara till den del den överstiger ålders-ATP</p>	<p>Som för kvinna född före 1945</p>

Basbeloppen sedan 1990

År	Prisbasbelopp	Förhöjt prisbasbelopp	Inkomstbasbelopp
1990	29 700		
1991	32 200		
1992	33 700		
1993	34 400		
1994	35 200		
1995	35 700	36 000	
1996	36 200	36 800	
1997	36 300	37 000	
1998	36 400	37 100	
1999	36 400	37 200	
2000	36 600	37 300	
2001	36 900	37 700	37 700
2002	37 900	38 700	38 800
2003	38 600	39 400	40 900

REFERENSER

Adolphson, Eva (2002), *Vem får pension när du dör. En rapport om ett krångligt och okänt välfärdsområde*, Länsförsäkringar.

Dagens Nyheter 01 08 22.

Edebalk, Per Gunnar, Ståhlberg, Ann-Charlotte och Wadensjö, Eskil (1998), *Socialförsäkringarna*, SNS Förlag, Stockholm.

Granqvist, Lena och Ståhlberg Ann-Charlotte (2002), *De nya avtals- och tjänstepensionerna: Ökad jämställdhet – men fortfarande sämre pension för kvinnor*, Pensionsforum.

Lundkvist, Lena och Nyberg, Kristian (2002), ”Regeringsuppdrag: Ekonomisk standard för efterlevande”, Riksförsäkringsverket, Dnr 8846/2002.

Metro 02 03 25.

Pensioner och Förmåner 9/2002.

Selén, Jan och Ståhlberg, Ann-Charlotte (2001), ”Survivors’ Pension Rights in Occupational and Social Insurance: The Swedish Experience”, *European Journal of Social Security*, Vol 3/2, s 117–136.

Proposition 1999/2000:91.

Smedmark, Göran (1992), "Survivors' pensions in Sweden: A recent adaptation to changed conditions", i *Survivors' benefits in a changing world*, Studies and Research No.31, ISSA, Geneva.

SOU 1987:55, *Efterlevandepension*.

Ståhlberg, Ann-Charlotte (2002), "Avtalsförsäkringarna", kapitel 8 i Molander, Per och Andersen, Torben (red), *Alternativ i välfärdspolitiken*, s 114–126, SNS Förlag, Stockholm.

